

หนังสือ

ธรรมคู่แข่งขัน ธรรมสามัคคี ท่านอาจารย์พระมหาบัวใน กรุงลอนดอน อัมมะในลิขิต

โดย ท่านอาจารย์พระมหาบัว ญาณสัมปันโน
วัดป่าบ้านตาด จังหวัดอุดรธานี

“การปฏิบัติธรรมให้ได้ผลเท่าที่ควร พึงทราบจริตนิสัยของตนก่อนว่าหนักไปในทางใด เพราะ กิเลสกับธรรมเป็นคู่แข่งขันกัน เหมือนนายแพทย์ผู้ฉลาดก่อนวางยาคนไข้ ก็ตรวจดูสมุฏฐาน พร้อมทั้งอาการของโรค แล้วค่อยวางยาให้ตรงกับสมุฏฐานของโรคจะนั้น เช่น จริตหนักไปในทาง เบียดเบียนโหดร้ายต่อผู้อื่น ควรเจริญเมตตาสงสาร เพื่อเป็นเครื่องลบล้างกัน ความเบียดเบียน โหดร้าย เมื่อถูกอบรมด้วยธรรม คือ ความเมตตาแล้ว จะกำเริบรุนแรงไปไม่ได้ นับวันที่จะอ่อนโยน สงสารต่อเพื่อนมนุษย์ และสัตว์ด้วยกัน โดยถ่ายเดียว

อนึ่ง สิ่งใดเป็นไปเพื่อความขัดขวางตัดรอนความดี และขัดขวางจิตใจ ไม่ให้ความสะดวกเพื่อ ประพฤติความดี เมื่ออนุโลมตามแล้วยิ่งกำเริบรังควานใหญ่ เหมือนคนไข้ชอบอาหารแสลงแก่โรค เมื่อรับประทานลงไปยิ่งยั้งให้โรคกำเริบรุนแรง ฉะนั้น สิ่งนั้นเรียกว่า มาร มารนี้ท่านจำแนกไว้มี ๕ คือ กิเลสมาร ชันธมาร มัจจุมาร เทวปุตตมาร และอภิสังขารมาร มารเหล่านี้ท่านก็ให้นามว่า ธรรมเหมือนกัน แต่เป็นธรรมฝ่ายชั่ว และเป็นคู่แข่งขันกับธรรมฝ่ายดี ผู้ปฏิบัติเพื่อธรรมฝ่ายดีจึงต้อง รบกับศัตรูเหล่านี้ให้ได้ชัยชนะ”

(คัดจากหนังสือธรรมคู่แข่งขัน ธรรมสามัคคี ท่านอาจารย์พระมหาบัว ในกรุงลอนดอน
อัมมะในลิขิต (รวมเล่ม) หน้า ๑๒)

สารบัญ

ธรรมคู่แข่งขัน

การถือธรรมทั้งต้นอาจกลายเป็นขรัวตาโค้ง / กิเลสกับธรรมเป็นคู่แข่งกัน / การปฏิบัติธรรมเพื่อชัยชนะกับศัตรูคู่แข่งขัน / ธรรมกับผู้ปฏิบัติธรรม / การปฏิบัติจนเป็นนายธรรม / การปฏิบัติธรรมจาก “อิตถาธิปไตย” สู่ “ธรรมาธิปไตย” / เบื้องต้นแห่งการอบรมใจซึ่งเรียกว่า “ภาวนา” / สมาธิเป็นบาทแห่งวิปัสสนา / เหตุใดปล่อยวางกายจะไม่เป็นพุทธบริษัทปลอมหรือ / การปฏิบัติธรรมเพื่ออะไร และได้อะไรจากธรรม / พระธรรมประกาศความจริงอยู่ตลอดเวลาและมีอยู่ตลอดเวลา / อุปนิสัยและสิ่งแทรกซึม / การพึ่งเทศน์อัตโนมัติคือธรรมชาติ / ศาลากองทัพกองทุกข์ / พระธรรมเกิดจากอะไร และจะสูญสิ้นไปเพราะเหตุไร / เหตุที่พระธรรมจะเป็นไปตามสมัย / พระธรรมอยู่กับคนบางคนกลายเป็นธรรมปลอม / เหตุที่พออยู่พอไป / ศาสนธรรมกับผู้ปฏิบัติในครั้งพุทธกาลกับสมัยปัจจุบัน / ศาสนธรรมย่อ แต่คงเส้นคงวาตามเดิม / พุทธะไม่ใช่เป็นสมบัติของพระพุทธเจ้าแต่ผู้เดียว

ธรรมสามัคคี

- ธรรมสถิต
- ศาสนธรรมคืออะไร
- โรคที่ชอบอยู่กับคน
- ความมั่นคงแห่งเศรษฐกิจของชาติ

ท่านพระอาจารย์มหาบัว ญาณสัมปันโน ในกรุงลอนดอน

- คำอธิบายและตอบปัญหาพุทธศาสนาและการฝึกสมาธิ ณ อัมมปทีปวิหาร แฮมปส์เตด กรุงลอนดอน วันที่ ๙-๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๗ (ค.ศ. ๑๙๗๔)

อัมมะในลิขิต

จากฉบับที่ ๑ ถึง ฉบับที่ ๕๗ รวบรวมโดย คุณเอียน อัมมัญญู จังหวัดจันทบุรี

คำนำ

ได้เริ่มคิดแต่งหนังสือเรื่องธรรม โดยให้นามว่า “หนังสือธรรมคู่แข่งขัน” แต่ความหมายในนามของหนังสือมีว่า “ธรรมฝ่ายชักฟอก กับกิเลสฝ่ายมัวหมอง” ทั้งสองฝ่ายนี้ทางศาสนธรรมจัดว่าเป็นข้าศึกแห่งกันและกัน คอยจะแย่งบัลลังก์กันเสมอ จึงได้ให้นามอย่างนั้น คงไม่ขัดต่อสังคมนิยม

อนึ่ง ในระหว่างแต่งหนังสือเล่มนี้ข้าพเจ้ามีเวลาน้อย ไม่ค่อยได้ทบทวนให้ถี่ถ้วน คงมีบกพร่องอยู่ไม่น้อย และข้าพเจ้าเป็นพระบ้านนอกอยู่แต่ในป่าโดยมาก จึงไม่ค่อยมีความรู้ และสำนวนโวหารอันไพเราะเพราะพริ้ง เพราะไม่ค่อยมีโอกาสได้ศึกษาในอรรถธรรมอันลึกซึ้ง และขนบธรรมเนียมที่สังคมนิยมและรับรองกัน ทั้งไม่เคยแต่งหนังสือนับแต่วันอุปสมบทมา แม้จะเป็นมหากัสลักแต่ชื่อ ไม่มีภูมิ แต่เพราะความจำเป็นดังกล่าวแล้ว หากว่าท่านสุภาพบัณฑิตอ่านได้พบปะสิ่งบกพร่องก็โปรดให้อภัยแก่ข้าพเจ้าด้วยจะขอบคุณล้นเกล้าฯ

พระมหาบัว ญาณสมฺปนฺโน

๑๓ มกราคม ๒๕๐๑

ธรรมคู่แข่งขัน

ก่อนอื่นขอล่าวเรื่อง “เจ้า” (ประธาน) ของโลกและธรรมพอเป็นแนวทางของการอธิบายธรรมในแง่ต่าง ๆ

คำว่า “เจ้า” คือเป็นใหญ่ เป็นประธานของสิ่งทั้งที่มีวิญญาณและหาวิญญาณมิได้ และเป็นเจ้าแห่งสมบัติทั้งทางโลก และทางธรรม

ถ้าเป็นเทวดาก็เป็นหัวหน้าแห่งเทวดาทั้งหลาย ถ้าเป็นมนุษย์ก็เป็นหัวหน้า คือเจ้าใหญ่นายโตของประชากรหมู่ว่าเรียกว่าพระเจ้าแผ่นดิน ผู้เป็นองค์ประมุขของประเทศนั้น ๆ บ้าง ของอำเภอนั้น ๆ บ้าง ของตำบลหมู่บ้าน และของครอบครัวนั้น ๆ บ้าง

ถ้าเป็นฝ่ายศาสนาก็เป็นเจ้าแห่งสงฆ์ คือเป็นศาสดาของสงฆ์บ้าง เป็นสังฆราชแห่งสงฆ์บ้าง เป็นสังฆนายก สังฆมนตรี เจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด อำเภอ ตำบลและเจ้าอาวาส และยังมีรองเจ้าคณะนั้น ๆ ตามลำดับชั้นลงมา

นี้จัดเป็นฝ่ายโลก ฝ่ายธรรม และผู้เป็นประธานแผนกหนึ่งที่จะกล่าวต่อไปนี้ จัดเป็นโลก เป็นธรรม และผู้เป็นประธานอีกแผนกหนึ่ง

คำว่า “โลก” โดยย่อ มี ๓ คือ

กามโลก เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ที่ยังไม่ปราศจากกามารมณ์ นับแต่สวรรค์ชั้นฉกามาพจรลงมาถึงมนุษย์ และสัตว์ดิรัจฉานทุกประเภท ซึ่งมีกามเป็นเจ้าครองใจ จัดว่า กามภพ กามภูมิ ทั้งนี้

รูปโลก ได้แก่ พรหมโลก ซึ่งเป็นโลกปราศจากกามารมณ์ด้วยอำนาจแห่งฌานมี พรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เป็นเครื่องอยู่ กับมี ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น ประจำใจ ฌานเหล่านี้มีความละเอียดกว่ากันเป็นขั้นตามลำดับ

และอรุปโลก โลกนี้ก็ให้ชื่อว่า พรหม เหมือนกัน แต่ขั้นนี้เปื้อรูปโลกด้วย มีฌาน ๔ เรียกว่า อรูปฌาน คือ อากาสานัญจายตนะ เป็นต้น มีความละเอียดกว่ากันเป็นขั้น ๆ และละเอียดกว่ารูปฌานเบื้องต้นด้วย

ทั้งสามโลกรวมเข้าด้วยกัน เรียกว่า ไตรโลก หรือ ไตรภพ เป็นที่อยู่ของสัตว์ ผู้มีกิเลสเป็นเจ้าครองใจ

ธรรมแยกโดยย่อ มี ๓ คือ กุศลธรรม ธรรมฝ่ายดี อกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่ว และอัปายาคตธรรม ธรรมกลาง ๆ ปราศจากดี ชั่ว

โลกกับธรรมทั้งสองนี้ ถ้าเป็นสมบัติก็เรียกว่ายังเรี่ยราด ปราศจากเจ้าของผู้รับผิดชอบชั่วดี ฉะนั้น เพื่อให้โลกกับธรรมทั้งสองมีความหมายเด่นชัดขึ้นเต็มที่ จึงต้องยกตัวประธานมากำกับ ไม่เช่นนั้นก็จะกลายเป็นสมบัติลอยลมไปเสีย

ตัวประธานในที่นี้หมายถึง ใจ ใจนี้เป็นธรรมอันหนึ่งซึ่งมองด้วยตาเนื้อและตากล้องไม่เห็น แต่เป็นสิ่งที่สิงอยู่ในกายมนุษย์และสัตว์ทุกประเภท มีความรู้สึกคิดนึกอยู่ภายในกาย จัดเป็นธาตุรู้ อันหนึ่งจากกายมนุษย์และสัตว์ แม้จะไม่ได้รับความกระทบกระเทือนจากสัมผัสทางอายตนะภายนอกก็ตาม ธาตุรู้อันนี้จะทรงความรู้ไว้เสมอ ตลอดเวลาทั้งหลับและตื่น ไม่ละความรู้แม้แต่ขณะเดียวตลอด ๒๔ ชั่วโมง ของวัน เดือน ปีที่ผ่านไป แต่ธาตุรู้อันนี้เป็นธาตุรู้ธรรมตาเฉย ๆ ไม่มีอะไรปรุงรู้ เมื่อมีเครื่องปรุงธาตุรู้อันนี้ก็เปลี่ยนสภาพไปตามอารมณ์ทันทีที่มากระทบ ตามแต่อารมณ์จะมีความหมายไปอย่างไร เช่น อายตนะภายนอก มีรูปเป็นต้น มากระทบอายตนะภายใน มีตาเป็นต้น ธาตุรู้นั้นก็กระเพื่อมขึ้นเป็นความรู้ประเภทหนึ่ง จากความรู้เดิมทันที คือเป็นความรู้ซ้อน ๆ กันขึ้นมาเป็นพัก ๆ มีลักษณะให้รักบ้าง ชังบ้าง เพลินบ้าง โศกบ้าง แผงขึ้นมาทันที ความจริงแล้วไม่ใช่ธาตุรู้เดิม แต่อาศัยธาตุเดิมเกิดขึ้น ฉะนั้นสิ่งทั้งนี้จึงเกิดได้ ดับได้ไม่แน่นอน ตกอยู่ใน ไตรลักษณ์ ๓ คือ อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เมื่อหลงตามก็ลำบาก อนัตตา เป็นไปตามสภาพของสภาวะทั้งหลาย ลักษณะทั้งนี้แล้วแต่สิ่งแวดล้อมที่จะทำให้เป็นไป

เราจะทราบความรู้เดิมกับความรู้แทรกได้ชัด ในเวลาหลับกับเวลาตื่น เวลากระทบอารมณ์กับเวลาปกติจิต คนมีสติธรรมดากับคนที่ได้รับการอบรมธรรมทางด้านจิตใจจนได้ความสงบ และคนที่มีภูมิธรรมอันละเอียด กับท่านผู้มี สติวินัยคือพระอรหันต์ ทั้ง ๆ ที่ธาตุความรู้เดิมมีอยู่ในบุคคลทั่วไป ไม่แปลกต่างกัน แต่อาการของความรู้เดิมจะค่อยเปลี่ยนสภาพในตัวเองจากการอบรมธรรมเป็นขั้น ๆ จากขั้นต่ำจนถึงขั้นสูงสุด ในที่สุดจะไม่ปรากฏอาการรักชัง เป็นต้น เหลืออยู่ในธาตุรู้เดิมของผู้ปฏิบัติอบรมใจด้วยธรรมนั้นเลย อาการทั้งนี้จะพึงทราบจากบุคคลซึ่งได้รับการอบรมมาเป็นลำดับและนักสังเกตจิต

ธาตุรู้ ซึ่งให้นามว่า จิต นี้ทรงไว้ซึ่งความรู้ คือหลักก็รู้ กลับสนิทก็รู้ ตื่นก็รู้ และฝันเรื่องอะไรก็รู้ กระทบอารมณ์ซึ่งจะเป็นเหตุให้จิตใจเสียใจก็รู้ รับรู้ไว้หมดไม่ลำเอียง กิริยาที่ลำเอียงเป็นธาตุแทรก หรือความรู้ที่แทรก ความรู้สึกเดิมนี่ถ้าเปรียบเทียบ เหมือนเหล็กหรือเงินทองทั้งดุ้นซึ่งยังไม่ได้ถลุง หรือเจียรไนให้เป็นของควรแก่เครื่องประดับที่จะพึงซื้อขาย หรือใช้ประโยชน์ได้ตามความนิยม จะยังใช้ประโยชน์ไม่ได้เต็มที่ เพราะยังไม่ได้รับการอบรมให้ควรแก่เหตุ เหมือนทารกซึ่งยังไม่รู้เดียงสา แม้จะถูกน้ำร้อนหรือไฟไหม้ ก็จะไม่รู้สึกแต่ความเจ็บปวดเป็นทุกข์เท่านั้น ไม่รู้วิธีที่จะหาทางออกจากอันตรายให้พ้นภัยไปได้

ความรู้เดิมนี่เป็นธรรมชาติที่ไม่รู้จักดับ แต่สิ่งแวดล้อมที่เรียกว่ากิเลสยังมีอยู่ตราบใด ก็เป็นเหตุให้ท่องเที่ยวไปตามกระแสของ วัฏฏะ ตราบนั้น หมุนไปเวียนมา ออกจากร่างนี้เข้าสู่ร่างนั้น ซึ่งให้นามว่า เกิด ตาย จะเป็นกำเนิดหรือฐานะต่ำต้อยเลวทรามอย่างไร ก็ไม่อาจจะพึงเลือกได้ สิ่งแวดล้อมที่มีกำลังเหนือกว่า จะขับไล่ไสส่งไปไหนก็ต้องไปทั้งนั้น เหมือนทารกปราศจากพี่เลี้ยงย่อมเป็นไปตาม

ยถากรรม จะตักน้ำเข้าไฟ ตกเหวตกบ่อแล้วแต่ซาพาไป ไม่รู้ผิดชอบชั่วดี ฉะนั้น เมื่อกายแตก จิตออกจากร่างไปถือปฏิสนธิก่อรูปร่างขึ้นใหม่ สวยงามบ้างไม่สวยงามบ้าง กำเนิดสูงบ้างต่ำบ้าง เป็นมนุษย์บ้าง เป็นเทวดาอินทร์พรหมบ้าง เป็นสัตว์ดิรัจฉานบ้าง เป็นต้น ทั้งนี้แล้วแต่จะคว่ำถูกมือ เหมือนคนตกน้ำคว่ำหาที่พึ่งเพราะกลัวความตายฉะนั้น

แม้ขณะที่จะเข้าสู่ปฏิสนธิในกำเนิดต่าง ๆ ก็หาไม่รู้ว่าเป็นกำเนิดประเภทใด ถ้าเป็นกำเนิดมนุษย์ ก็ต้องรู้ภาวะเตียงสาแล้ว กาลใดจึงจะรู้ว่าตนเกิดเป็นมนุษย์ในตระกูลนั้น ๆ ถ้าเป็นสัตว์ก็ไม่รู้เลยว่าเป็นอย่างไร เมื่อปรากฏเป็นตัวผลขึ้นมาแล้ว จะแก้ไขก็ไม่ได้ เป็นของเหลือวิสัยเพราะสายไปเสียแล้ว แม้จะสูงหรือต่ำโดยกำเนิด โดยชาติหรือตระกูล ก็จำเป็นให้ยินดีในภพชาติและตระกูลของตน จะมีจะจน จะสุขจะทุกข์ก็แล้วแต่กรรมพาให้นิยม ตลอดอาหารในภพนั้น ๆ ก็พึงยินดีและบริโภคตามฐานะแห่งกำเนิดของตน ๆ ต่างกำเนิดต่างก็ยินดีในกรรมและวิบากแห่งกรรมของตนเอง ซึ่งพอที่จะอำนวยชีวิตให้เป็นไปในภพนั้น ๆ เนื่องจากจิตที่ไม่รู้จักเกิดตายเป็นเหตุให้ สังสารจักรหมุนไม่หยุด จึงเป็นเหตุให้มนุษย์และสัตว์ได้รับความลำบากทั่วหน้ากัน ในเมื่อไม่รู้จักวิธีแก้ไขที่พอเหมาะพอเหมาะการหักห้าม วัฏจักร ให้หยุดในการท่องเที่ยวหมุนเวียน ทั้ง ๆ ที่ธรรมชาติอันนี้จะป็นเจ้าโลกเจ้าธรรมอยู่นั่นเอง แต่ก็ยังพัวตวลลงเป็นเชือกเท้าของสิ่งแวดลอมอย่างงอหัวขึ้นไม่ได้ เหตุทั้งนี้ก็เพราะปล่อยใจให้เป็นไปตามยถากรรมเกินไป เมื่อใจได้รับความยับยั้งหรืออบรมด้วยธรรม ซึ่งเป็นสวากขาตธรรมแล้ว จิตจะเป็นอย่างนั้นไปไม่ได้ แต่สิ่งอื่นที่จะสามารถบังคับยับยั้งจิตไม่มี นอกจากจิตจะยับยั้งตนเองด้วยธรรม

คำว่า “ธรรม” ก็คือ จิตซึ่งประดิษฐ์อุบายที่ชอบขึ้นจากใจ เมื่อจระไนออกก็เป็น มัชฌิมา คือ มรรค ๘ สำเร็จรูปขึ้นมาก็เรียกว่า “ธรรม” บางทีอาจมีข้อสงสัยว่าอะไรก็อยู่ที่ใจหมดแล้ว จำเป็นอะไรจะต้องไปแสวงหาธรรมอันจะพึงชวนชวยด้วยกายวาจาอีกเล่า? จริงอยู่ เมื่อนักสังเกตเหตุผลได้ปฏิบัติบำเพ็ญจิตจนปรากฏธรรมในจิต จิตในธรรม อะไรก็เห็นว่าเป็นธรรมด้วยปัญญาอันชอบแล้ว ก็ไม่จำเป็นจะต้องแสวงหาธรรมด้วยกาย วาจา ใจเพื่ออะไรอีก นอกจากจะประพุดิตทำนองเสียไม่ทั้งลาย นักปราชญ์ไม่ประมาทในธรรมเท่านั้น และอาจสำคัญว่า เมื่อธรรมอยู่ที่ใจแล้วอาจจะอมืออเท้า ไม่อยากแสวงหาความดีด้วยกาย วาจา คอยเฝ้ารู้ธรรมอยู่ที่จิตอย่างเดียวก็พอแล้ว อย่างนี้พึงระลึกถึง ข้าวสุกมาจากข้าวสาร ข้าวสารมาจากข้าวเปลือก ข้าวเปลือกมิได้มาจากความอึมหนาสำราญอย่างเดียว ซึ่งจะคอยเฝ้าเฉพาะความอึมอยู่เท่านั้น ที่ถูกข้าวเปลือกลำเลียงมาจากทุ่งนา และเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ในการทำนามีมาก และยังต้องอาศัยคนและสัตว์เป็นแรงงานในการทำนาอีก ตลอดพันธุ์ข้าวที่ดี ๆ ประกอบกันเข้าหลายอย่าง จึงจะเป็นผลสะท้อนมาถึงข้าวเปลือก ข้าวสาร ข้าวสุก และการรับประทาน จึงจะเป็นผลมาถึงความเอร็ดอร่อย และความอึมหนาสำราญ ธาตุชั้นนี้จึงจะมีกำลังต้านทานโรคและควรแก่การงาน ตลอดความเป็นอยู่สิ้นอายุขัยได้ คำที่ว่า “ธรรมอยู่ที่ใจ” ก็พึงทราบโดยนัยนี้ ฉะนั้น นักปราชญ์ท่านจึงสอนให้ผู้สนใจในทางบุญกุศลบำเพ็ญตนด้วยกาย วาจา ใจ เพื่อความดีซึ่งจะเกิดจากผลงานต่าง ๆ และเป็นทางดีอย่างเดียวกัน

คำว่า “ธรรมอยู่ที่ใจ” หรือว่า “ธรรมคือใจ” นั้น ท่านกล่าวถึงธรรมส่วนผลซึ่งเกิดจากการค้นพบของบัณฑิต ธรรมส่วนเหตุต้องมีการชวนชวายเป็นต้น มีนอกมีใน มีไกลมีใกล้เป็นธรรมดา หรือมีหยาบมีละเอียด เป็นต้น แม้แต่เหล็กหรือแร่ธาตุต่าง ๆ กว่าจะรวมกันเป็นแท่งขึ้นได้ เหล็กหรือแร่ธาตุบางอย่างต้องแสวงหามาจากชั้นเล็กชั้นน้อยเป็นสำคัญ “ธรรม” กว่าจะรวมเป็นแท่งธรรมอันเดียวคือใจได้ ก็ต้องค้นคว้ามาจากสภาวะต่าง ๆ ซึ่งเหลือที่จะคณานับ มาเป็นธรรมส่วนหยาบ ส่วนกลาง และส่วนละเอียด เทียบได้ว่าแก่นธรรมคือใจ ดวงใจคือดวงธรรมเช่นเดียวกัน

การถือศาสนา ศาสนาเป็นธรรมชาติที่เต็มไปด้วยเหตุผล ผู้ถือศาสนาพึงใคร่ครวญเหตุผลเป็นสำคัญกว่าการปฏิบัติไปเลยโดยปราศจากเหตุผล ไม่เช่นนั้นจะเป็นเถรสองบาตร หรือกระต่ายตื่นตูมตามนิทานมีว่า กระต่ายนอนหลับอยู่ใต้ต้นลาน ขณะนั้นมีลมพัด มะตูมถูกลมพัดได้หล่นลงถูกก้านลาน แล้วตกลงใกล้ศีรษะกระต่าย ซึ่งกำลังนอนหลับอย่างสนิท ตื่นขึ้นทั้งหลับยังมีทัศนคติว่าอะไร เข้าใจว่าฟ้าถล่มก็กระโดดวิ่งหนีเต็มกำลังเพราะกลัวตาย ไปพบสัตว์ต่าง ๆ ตามเส้นทางที่วิ่งไป เมื่อถูกสัตว์ต่าง ๆ ถามก็พูดได้คำเดียวว่า “ฟ้าถล่ม” สัตว์เหล่านั้นก็สำคัญเป็นความจริงก็วิ่งตามกระต่ายไป ฟ้าถล่มครั้งนั้น สัตว์ได้รับอันตรายและถึงแก่ความตายก็มีจำนวนมาก จนไปถึงพระยาราชสีห์ ซึ่งเป็นสัตว์ฉลาดก็สั่งให้หยุดเพื่อรู้ความเท็จจริง ส่วนกระต่ายทั้งวิ่งทั้งตะโกนบอกว่า “ฟ้าถล่ม ๆ” เมื่อถูกราชสีห์ขู่ขู่ให้หยุด กระต่ายจึงหยุด แล้วได้ถามได้ความว่า “ฟ้าถล่ม” และทำท่าจะวิ่งต่อไปอีก ได้ถูกราชสีห์บังคับให้หยุดและให้พาไปดูตรงที่ฟ้าถล่ม เมื่อถึงแล้วก็เห็นแต่มะตูมหล่นตกอยู่ใต้ต้นลาน ไม่มีอะไรแปลกต่าง เมื่อราชสีห์ชั้นสูงตรูู้ความเท็จจริงว่า มะตูมถูกลมพัดหล่นลงถูกก้านลาน มิใช่ฟ้าถล่มตามคำกล่าวหาของกระต่าย ก็สั่งสอนกระต่ายให้ตระหนักในเหตุผล คำว่ากระต่ายกับสัตว์ทั้งหลายหลงตามกันโดยมิได้มีเหตุผล และพระยาราชสีห์ซึ่งเป็นสัตว์ฉลาดในเหตุผล น้อมเข้ามาในพุทธศาสนากับการปฏิบัติคงจะเป็นคติอันดีไม่น้อย เพราะเกี่ยวกับเหตุผลไปในตัวเสร็จ

การถือธรรมทั้งดุ้นอาจกลายเป็นขีรวตาโคง

ยิ่งทางพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาต้องการเหตุผลด้วยแล้ว เพียงแต่ได้ยินคำภีร์กล่าวไว้ว่า ธรรมมีมากถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี บางแห่งว่ามีเพียง ศีล สมาธิ ปัญญา และบางแห่งว่าพระธรรมมีอันเดียวคือใจเท่านั้นก็หมดศรัทธาไปตาม ๆ กัน หรือมีฉะนั้นก็จะเป็นทำนองขีรวตาโคง ซึ่งถูกนิมนต์ไปฉัน ณ ที่ต่าง ๆ ในวันและเวลาเดียวกัน เมื่อรับนิมนต์และได้เวลาแล้ว ขีรวตาก็เตรียมตัวเตรียมบาตร ๑ ใบ ยาม ๓ ยาม ปิ่นโต ๒ ถาด ล้วนแล้วแต่รีบร้อน สำหรับใส่อาหารและจีปาละในงานเขาทำบุญ ออกเดินทาง จังหันยังไม่ได้ฉัน เพราะเตรียมการรับงาน แม้ใครจะนำอาหารมาถวายก็โบกมือว่าไม่ฉัน เพราะได้ตั้งเลขบวกคูณไว้ในใจแล้วว่า กว่าจะเสร็จทั้งสองงานนี้หลวงพ่อกองเอาเต็มทีกับอะไรต่อมิอะไรซึ่งเขาเตรียมรอรับไว้อย่างเต็มที่ ตั้งเรียงรายทั้งสองงาน

พอขีรวตาโคงไปถึงตรงหนทางสองแพร่ง ก็เกิดลังเลในใจว่าจะตัดสินใจไปงานไหนก่อนให้รู้แล้วรื้อดไป ก็ยืนถ่างขาทั้งสอง เหยียบยันเส้นทางทั้งสองแพร่งที่จะไปบ้านงานแต่ละงาน มือจับสาย

ยาม ถามว่า ยามคู่ชีวิตของเราเอ๋ย ช่วยเราบ้างซิ ทั้งสองบ้านสองงานนี้ บ้านไหนงานไหนเล่าจะพอ บรรจุ..... เสมอปากยามทั้งสามใบกับปิ่นโตสองเถา ซึ่งเราสละพวยและจับถามอยู่เวลานี้ ก็ไม่ได้รับตอบ จากยามแม้แต่ใบเดียวคำเดียว ทั้งสายบาตรที่สละพวยอยู่บนบ่าก็มีได้วาง จะไปทางไหนก็ตัดสินใจลง ไม่ได้ กลัวจะไม่เหมาะสมกับที่รับงานไว้มาก ระหว่างขรวัตาโค้งกับยามกำลังเกิดอิทธิณกันอยู่ เวลา ได้ผ่านไปจนเที่ยงวันยังไม่ตัดสินกันลงได้ สักประเดี๋ยวใจก็ได้ยินเสียงกลองให้สัญญาณตีเพลทั้งสอง บ้านสองงาน กว่าจะไปถึงก็ต้องเลยเวลา ขรวัตาโค้งก็เสียใจมาก ทั้งหิวข้าว ทั้งจันทันก็ยังไม่ได้ฉัน ทั้ง สองบ้านสองงานที่เขานิมนต์ก็เลยเวลา จึงโซเซเข้าไปนอนผ่อนกายชราอยู่ข้างทางพร่ำบ่นพึมพำว่า เรา ไปงานไหนก่อนก็คงตกอยู่ในเงื้อมมือเราแน่ ทั้งไม่ขาดทุนสูญกำลังไปเปล่า ๆ อย่างนี้อายยาม ๓ ยาม บาตร ๑ ใบ ปิ่นโต ๒ เถา ซึ่งเคยเป็นคู่ชีวิตเรามาแต่วันบวช มาวันนี้เกิดขวางไปหมดแล้ว ออก เดินทางไปวัดด้วยความอ่อนใจ

พอถึงหน้าวัด ลูกศิษย์หลายคนดีใจเห็นหลวงพ่อกำลังเดินจุ่มยามตัวมเตี้ยมมา นึกว่า เอาการกับขนมเต็มที คิษย์ยังยืนตึงแขงหน้ากันออกต้อนรับหลวงพ่อก่อนจนถึงท่าน ท่านทำหน้าที่ เสร็จขริม พร้อมทั้งโบกมือว่า รีบเอาบาตรปิ่นโตและยามเหล่านี้ไปทิ้งลงส้วมให้หมด ชินเอาไว้อต่อไป วัดจะร้าง หลวงตาจะตาย จะเกิดฉิบหายป่นปี้ ทั้งนี้เป็นเพราะ “โลภนักมักลาภหาย” ความเข้าใจผิด เกิดจากหลวงตาผู้เดียว แต่กลับโยนความผิดไปให้บาตร ยาม และปิ่นโตเป็นผู้รับเคราะห์ร้ายแทน ตามเรื่องนิทานนี้จะเห็นได้ว่า การเรียนธรรมมากมายแต่ปราศจากเหตุผล และความหมายของธรรม ย่อมลำบาก เดียวไปคว้าเอาพระสูตร ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้นธัมมทรวจัน และปฏิบัติดูบ้างเห็นว่าไม่ได้ผลก็ทิ้ง แล้วไปคว้าเอาพระวินัย ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้นธัมมทรวจันและปฏิบัติดูบ้างเห็นว่าไม่ได้ผลก็ทิ้ง แล้วไปคว้าเอาพระอภิธรรม ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นธัมมทรวจัน และปฏิบัติดูบ้างเล็กน้อย ๆ เห็นว่าไม่ได้ผลก็ทิ้งไปโดยลำดับ ไม่ได้ประโยชน์จากธรรมซึ่งมีคุณภาพมากแม้แต่น้อย

นอกจากไม่ได้ประโยชน์อะไรจากธรรมแล้ว ยังเป็นเหตุให้เกิดลัทธิเลวเสงสัยในธรรมไม่มีสิ้นสุด และอาจจะเข้าใจว่าเนื้อธรรมที่จะพึงได้รับไม่มี ศาสนธรรมสักแต่ประกาศสอนไว้ ไม่มีประโยชน์เท่าที่ควร ก็เกิดความประมาทในธรรมว่าไม่เป็น นียยานิกธรรม ไม่ยังผู้ปฏิบัติตามให้พ้นจากกองทุกข์ไปได้ มีความเห็นไปใหญ่โตว่ามรรคผลนิพพานไม่มี แม้ผู้จะปฏิบัติตามธรรมก็ลำบากเปล่า ๆ เรียนธรรม ฟังธรรม และปฏิบัติธรรม โดยวิธีคว้าเอาธรรมหมดทั้งดุ้นเป็นการลำบากมาก ไม่ได้ผลเท่าที่ควร ทั้งนี้จะตำหนิยาม ๓ ยาม ปิ่นโต ๒ เถา และบาตร ๑ ใบ หรือจะตำหนิขรวัตาโค้ง ถ้าเป็นขรวัตาโค้งแล้วจะต้องตำหนิยามเป็นต้น ถ้าเป็นเมธีชนจะตำหนิขรวัตาโค้ง เพราะท่านเข้าใจผิดเอง จึงให้เสียทั้งลาภ เสียทั้งงาน ทั้งยาม ปิ่นโต และบาตรก็ถูกให้นำไปทิ้งลงในส้วมหมด ไม่เช่นนั้นจะเกิดเคราะห์ร้ายฉิบหายใหญ่หมดทั้งวัด ตลอดตัวของท่านเอง นี่ถ้าเพ่งถึงอรรถแล้ว เครื่องบริขารมีบาตรเป็นต้น เป็นเครื่องประดับสมณะให้งามในเพศนักบวชได้ทุกอย่าง ในบรรดาบริขารที่ถูกแข่ง และถูกให้นำไปทิ้งลงในสถานที่ไม่บังควร แต่กลับเป็นมหามงคลความเจริญรุ่งเรืองอย่างใหญ่หลวงแก่ขรวัตาโค้งเสียอีก ในเมื่อบริขารฉิบหายไปจากตัวหมดแล้ว ต่อไปไตรจีวรที่เป็นบริขารจำเป็นซึ่งครอง

ประจำตัว ก็อาจจะเกิดเสนียดจัญไรขึ้นแก่ขรรค์ดา ก็จะถูกขวางทิ้งไปหมด สุดท้ายสิ่งที่ยังเหลือประจำตัวก็คือ ทองคำธรรมชาติ มงคลอันยิ่งใหญ่ที่ท่านจะได้รับครั้งสุดท้าย ก็คืออุกนิมนต์ไปงานสมเด็จเจ้าพระยา (ปากคลองสาน ธนบุรี) ให้รู้แล้วไปเสีย

ศาสนธรรมเป็นสมบัติประจำใจของท่านผู้เป็นพุทธเวไนยที่ดี การคว่ำธรรมทั้งดุ้น แม้ธรรมจะเป็นเครื่องกำจัดกิเลสทุกประเภทก็จริง แต่ก็กำจัดกิเลสเป็นอย่าง ๆ ไปตามจริตนิสัยที่ถูกกับบทรธรรมนั้น ๆ ท่านจึงกล่าวไว้ในจรีต ๖ ซึ่งมีประจำใจของเวไนยสัตว์ มีศรัทธาจรีต เป็นต้น พร้อมทั้งธรรมแก่จรีตนั้น ๆ เป็นอย่าง ๆ ไป มีอสุกกรรมฐาน เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพื่อถือนาประโยชน์จากธรรมของพระองค์ได้เท่าที่ควรแก่ข้อปฏิบัติ และจรีตนิสัยของเวไนยทั่วไป

ถ้าจะปฏิบัติท่านเองที่ว่า ขึ้นชื่อว่าธรรม ๆ แล้วต้องปฏิบัติ และถือนาประโยชน์ให้ได้หมดก็ถูกในฐานะที่จะควรเป็นไปได้ หากไม่เป็นฐานะแล้วก็จะเสียกำลังและเวลาไปเปล่า เท่ากับคนไข้ปวดศีรษะแต่นายที่เป็นปฏิกริยาต่อกัน (ยาเป็นข้าศึกกัน) มาวางลงไป แทนที่คนป่วยจะหายจากโรค โรคกลับทวีรุนแรงมากขึ้นดังนี้ เป็นต้น แม้ธรรมซึ่งมีหน้าที่กำจัดกิเลส แต่ผู้ฉลาดก็ควรพิจารณาค้นดูสมุฏฐานของกิเลสว่า จะควรแก้ด้วยธรรมบทใดก่อน เช่น ผู้หนักในราคะจรีต (หนักในกาม) เป็นต้น เราไม่พิจารณาว่าควรนำธรรมบทใดมาแก้ กลับไปคว้าอสุกกรรมฐาน (ความงาม) มาเจริญ และเคล้าคลึงเพื่อให้รูปที่ตนรักชอบนั้นสวยงามเด่นขึ้น ไม่นานจิตก็จะแหวกแนวไปเลย ที่ถูกควรนำ อสุกกรรมฐาน มาแก้ โดยอาการเจริญคลี่คลาย รูปที่เข้าใจว่าสวยงามนั้นให้เห็นทั้งภายนอกภายใน พิจารณาน้อมเข้าไปใน ไตรลักษณ์ญาณ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยปัญญาจนเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดได้โดยลำดับ นับว่าได้ผลสมกับเหตุที่ทำถูกต้องตามธรรมเป็นเครื่องแก้ เมื่อปรากฏผลเห็นว่าถูกก็เร่งยา คือ ข้อปฏิบัติเข้าให้มาก ก็ยิ่งจะได้ผลเป็นทวีคูณ นี่แลธรรมเมื่อใช้ถูกทางก็เป็น นิยยานิกรรม นำผู้ปฏิบัติให้พ้นจากความขัดข้อง ไปโดยลำดับ นับแต่ขั้นต่ำถึงขั้นสูงสุด

กิเลสกับธรรมเป็นคู่แข่งกัน

การปฏิบัติธรรมให้ได้ผลเท่าที่ควร พึงทราบจรีตนิสัยของตนก่อนว่าหนักไปในทางใด เพราะกิเลสกับธรรมเป็นคู่แข่งกัน เหมือนนายแพทย์ผู้ฉลาด ก่อนวางยาคนไข้ก็ตรวจดูสมุฏฐานพร้อมทั้งอาการของโรค แล้วค่อยวางยาให้ตรงกับสมุฏฐานของโรคจะนั้น เช่น จรีตหนักไปในทางเบียดเบียน โหดร้ายต่อผู้อื่น ควรเจริญเมตตาสงสารเพื่อเป็นเครื่องลบล้างกัน ความเบียดเบียนโหดร้ายเมื่อถูกอบรมด้วยธรรม คือความเมตตาแล้ว จะกำเริบรุนแรงไปไม่ได้ นับวันที่จะอ่อนโยนสงสารต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ด้วยกันโดยถ่ายเดียว

อนึ่ง สิ่งใดเป็นไปเพื่อความขัดขวางตัดรอนความดี และขัดขวางจิตใจไม่ให้ความสะดวกเพื่อประพฤติกความดี เมื่ออนุโลมตามแล้วยิ่งกำเริบรังควานใหญ่ เหมือนคนไข้ชอบอาหารแสลงแก่โรค เมื่อรับประทานลงไปยิ่งยั้งโรคให้กำเริบรุนแรงจะนั้น สิ่งนั้นเรียกว่า มาร มารนี้ท่านจำแนกไว้มี ๕ คือ

กิเลสमार ชันธมาร มัจจุมาร เทวปุตตมาร และอภิสังขารมาร มารเหล่านี้ท่านก็ให้นามว่าธรรมเหมือนกัน แต่เป็นธรรมฝ่ายชั่ว และเป็นคู่แข่งกันกับธรรมฝ่ายดี ผู้ปฏิบัติเพื่อธรรมฝ่ายดีจึงต้องรบกับศัตรูเหล่านี้ให้ได้ชัยชนะ

การปฏิบัติธรรมเพื่อชัยชนะกับศัตรูคู่แข่ง

ศาสนธรรมคือ ความดีเป็นเครื่องรับรองผู้ปฏิบัติดีอยู่ทุกขณะ ไม่อ้ากอลอ้ามัยว่า ชาตินี้ชาติหน้า เดือนนี้ ปีหน้า จึงจะให้ผลธรรม โดยให้ผลในลำดับเหตุ คือ การบำเพ็ญของผู้ปฏิบัติธรรมแต่น้อย มาก ต่ำ สูง ถือเหตุเป็นประมาณ เพราะผลเกิดจากเหตุ คุณธรรมที่เรียกว่า อภิธรรม ซึ่งมีประจำในศาสนธรรมของพระพุทธเจ้า นับโดยมรรคมี ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค นับโดยผลก็มี ๔ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล คุณธรรมทั้งนี้ถ้าเป็นสมบัติของธรรม เรียกว่า อริยธรรม ธรรมอันประเสริฐ ถ้าเป็นคุณสมบัติของผู้ได้บรรลุ เรียกว่า อริยบุคคล ผู้ประเสริฐ นับโดยลำดับคุณธรรมของผู้ได้บรรลุดังนี้ พระโสตาปัตติมรรค พระโสตาปัตติผล ฯลฯ พระอรหัตตมรรค พระอรหัตตผล นับโดยผู้มี ๔ โดยบุคคลมี ๘ คุณธรรมเหล่านี้มีประจำอยู่กับศาสนธรรมตลอดอนันตกาล มิได้ปรากฏจากศาสนธรรมไปแรมวันค้างคืนที่ไหน และไม่ได้ไปรอคอยผู้ปฏิบัติดี ซึ่งควรได้บรรลุคุณธรรมเหล่านี้อยู่ในชั้นสวรรค์วิมานพรหมที่ไหนด้วย ผู้ปฏิบัติธรรมก็มีธรรมในใจ และอาศัยการปฏิบัติไม่ถอยหลัง ก็สามารถยังธรรมเหล่านี้ให้แจ่มแจ้งขึ้นในจิตใจได้ ในบทธรรมคุณมียุว่า สันติภูริโก อกาลิโก ผู้บรรลุจะพึงเห็นเอง ไม่เลือกกาลเวลาเหมือนทำงานในศาล แต่พึงทราบบทธรรมให้ตรงตามความจริงของธรรมก่อน ความจริงแห่งธรรมทั้งนี้มีอยู่ว่า รู้เอง เห็นเอง ตามนัยแห่งธรรม มีอยู่ทุกเมื่อ เมื่อเข้าใจความจริงของธรรมแล้ว การปฏิบัติก็พึงอนุโลมตามธรรม โดยปฏิบัติเองและไม่อ้ากอลเวลา ทุกอริยาบถที่จะบำเพ็ญธรรมให้สมบูรณ์เท่าที่ธรรมจะพึงรู้ ณ ภายใน

ธรรมกับผู้ปฏิบัติธรรม

ครั้งพุทธกาลกับสมัยทุกวันนี้ ศาสนธรรมกับผู้ควรปฏิบัติธรรมไม่แตกต่างกัน คือ ธรรมเป็นเครื่องแก้กิเลส ผู้ปฏิบัติธรรมก็เพื่อกำจัดกิเลสออกจากใจ เมื่อผู้ปฏิบัติมีความหมายให้ตรงกับความจริงของธรรม ซึ่งมีหน้าที่กำจัดกิเลสแล้ว ด้วยเหตุเป็นเครื่องส่งถึงผลที่จะพึงบรรลุจากการปฏิบัติธรรมมีอยู่ คำว่าธรรมเป็นเครื่องแก้หรือกำจัดกิเลส ก็จะพึงแสดงความจริงให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุธรรมเป็นขั้น ๆ ตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติที่ตนจะพึงบำเพ็ญได้ แต่ขั้นต่ำจนถึงขั้นสูงสุด เรียกว่าผู้ปฏิบัติถูกต้องตามความหมายของธรรม ย่อมมีสิทธิที่จะพึงได้รับผลตอบแทน คือ มรรคผลนิพพาน จากธรรมเท่าเทียมกันกับสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ไม่เช่นนั้น คำที่ว่า สุวากุขาโต ภควตา ธมโม สนฺติภูริโก

อกาลโก ก็เป็นโมฆธรรมเท่านั้น เหมือนยาสำหรับแก้โรค ผู้เป็นโรคก็รับประทานยาเพื่อแก้โรคให้หาย ถ้าเป็นโรคฟงยา ไม่ใช่โรคฟืนโรคไฟ และโรคไม่มองดูหน้าหมอลแล้ว ประกอบยาลงไป เมื่อถูกกับโรค โรคก็หายวันหายคืน ในที่สุดก็หายเป็นปกติได้ ถ้าเป็นโรคไม่ฟงยาแล้ว โรคชนิดนั้นก็จะเป็นโลง เก็บศพไปเท่านั้น ทั้งโรคฟงยาและโรคไม่ฟงยาเคยมีมาประจำแผ่นดิน

ส่วนโรคประจำใจมนุษย์และสัตว์ คือ โรคกิเลส ก็แบ่งเป็น ๒ โรคเหมือนกัน คือ โรคฟงธรรม โอสธ กับโรคไม่ฟงอะไรทั้งนั้น โรคประเภทหลังนี้แม้พระพุทธเจ้าก็รักษาไม่หาย ไม่ต้องกล่าวถึงสมัย ปัจจุบันนี้เลย ผลที่สุดต้องปล่อยให้นิรยบาลรักษาเอง โรคประเภทใดก็ตาม จะเป็นโรคโหดร้ายทารุณ ก็ตาม เมื่อปล่อยให้นิรยบาลรักษาแล้วได้การทั้งนั้น หมอนิรยบาลสำคัญอยู่มากจึงได้สมญาว่า จ่านรก

การกล่าวศาสนธรรมกับผู้ปฏิบัติ จะพึงได้รับผลตอบแทนอย่างงาม ๆ นั่นก็หมายถึง มนุษยธรรม เมื่อได้รับการอบรมจากธรรมและโรคก็จะพอเยียวยาหรือแก้ไขได้ด้วยธรรมโอสธ ทั้งเป็น โรคไม่รุนแรงซึ่งไม่พอจะปล่อยทิ้งให้เสื่อมเสียอุปนิสัยที่เคยสั่งสมมา จึงควรได้รับการอบรมให้ถูกทาง ก็จะเกิดความสว่างไสวไปเบื้องหน้าเท่าที่ควร ส่วนโรคไม่ฟงเสียงนั้น สมัยพุทธกาลกับสมัยนี้ผู้สั่งสอน ก็ไร้ผลเท่าเทียมกัน จะไม่กล่าวถึง

การปฏิบัติธรรมเพื่อให้ปรากฏผลประจักษ์ใจ และเป็น อัยมกัณฑา ตามชั้นภูมิแห่งธรรม และอุปนิสัยของผู้ปฏิบัติ ควรมีหลักธรรมกำกับปฏิบัติเป็นเครื่องดำเนินให้พอเหมาะกับอุปนิสัยของท่านที่สนใจในด้านการอบรมทางจิต

หลักธรรมมีมาก แต่สำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนสาวกเพื่อให้พิจารณาในครั้งนั้นมีดาชดิน และเป็นคู่เคียงพระอุปัชฌาย์มาจนทุกวันนี้ ก็คือ ตบปัญจกกรรมฐาน ปริยายออกไปก็ อสุภะ ๑๐ สติปัฏฐาน ๔ และ อานาปานสติ เป็นต้น แต่พึงทราบว่ ธรรมทั้งหลายที่ทรงวางไว้มาก มีคุณภาพเท่าเทียมกันหมดในการแก้กิเลสตามประเภท ส่วนที่ปรากฏย่อ ๆ นี้ ก็เพื่อกันความฟั่นเฟือน และเห็นว่าพอดีกับจริตนิสัยและสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นไปอยู่โดยมาก

การปฏิบัติดุจเป็นนายธรรม

การปฏิบัติธรรม ถ้าทำอาการดุจจะทิ้งเสีย หรือทำดุจเราเป็นนายธรรม ทำธรรมให้เป็นดุจคนใช้เรา คือ ปฏิบัติธรรมด้วยความไม่เต็มใจ สักแต่ว่าทำไปพอเป็นประเพณี ชอบทำตามความชอบใจ ไม่เคารพธรรม ศึกษาหรือสดับรู้ความหมายของธรรม แต่ไม่เอื้อเฟื้อในธรรม ถือความอยากทำ อยากพูดและอยากคิดอยู่เหนือธรรม ไม่น้อมธรรมมาเป็นเครื่องบังคับตน แต่ตนชอบบังคับธรรม ธรรมมีความหมายให้ละชั่ว ทำดี เป็นต้น แต่ตนกลับละดี ทำชั่ว ไม่ตรงต่อความหมายของธรรม การทำความดีด้วย กาย วาจา ใจ แล้วแต่หาพาไป ใจจะคิดอยากทำจึงจะทำ ไม่ยอมนำธรรม คือความสัตย์มากำกับใจ เหยียบย่ำธรรมโดยวิธีฝ่าฝืนไม่ทำตาม อาการทั้งนี้ เรียกว่า อัตตาทิปปิทยะ ถือตนเป็นตุนายธรรม

ธรรมาธิปไตย ถือเหตุผลเป็นสิ่งสำคัญกว่าความรู้ เพราะความรู้ที่ปราศจากธรรมเป็นเครื่องกำกับ ย่อมผิดพลาดมากกว่าถูก คำว่าธรรมะก็คือองค์ของเหตุผลนั่นเอง ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรคำนึงถึง เหตุผล ไม่ควรทำตามอำเภอใจเป็นประมาณ เมื่อทำตนให้เป็นอิตตาธิปไตยแล้ว ก็ยากที่จะยัง ธรรมสมบัติ มาเป็นสมบัติส่วนตนได้

การปฏิบัติธรรมจาก “อิตตาธิปไตย” สู่ “ธรรมาธิปไตย”

เมื่อสิ่งแวดล้อมมีอยู่ ณ ภายในมากน้อยหยาบละเอียด ก็จะมีเรื่องเข้าข้างตัวเสมอเป็น ธรรมดา ตามแต่สิ่งแวดล้อมซึ่งมีกำลังชักจูงให้เป็นไป ความนิยมทางศาสนาเรียกว่า กิเลส ผู้มีสิ่ง เหล่านี้อยู่ในใจมากก็เห็นแก่ตัวมาก มีน้อยก็เห็นแก่ตัวน้อย แต่ผู้มีมากอาจเป็นความกระเทือน เตือดร้อนแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันตลอดสัตว์มาก ผู้มีน้อยไม่พอเสียความงามในสังคม แต่สิ่งแวดล้อม พึงทราบว่าเป็นข้อเสียใจใจ สามารถกั้นความสุขส่วนใหญ่ไม่ให้เกิดมีขึ้น ณ ภายในใจได้ ฉะนั้นการ ปฏิบัติอบรมด้วยธรรมในด้านจิตตภาวนา จึงเป็นเหมือนยาแก้พิษสงอันวิเศษ

เบื้องต้นแห่งการอบรมใจ ซึ่งเรียกว่า “ภาวนา”

บริกรรมภาวนาย่อมมีธรรมในบทใดบทหนึ่ง เป็นเครื่องกล่อมใจเพื่อยังลงสู่ความสงบสุข ตามปกติจิตย่อมอยู่เฉย ๆ ไม่ได้ จะมีการปรุงการคิดถึงอารมณ์อดีตอนาคตเสมอ ไม่อยู่เป็นปกติ ลักษณะที่จิตปรุงถึงอารมณ์เช่นนี้เรียกว่า ธรรมารมณ์

ฉะนั้น การที่จะให้จิตอยู่ด้วยความสงบ จึงหาธรรมบทใด ๆ ก็ได้ตามแต่จิตชอบมาเป็น เครื่องกล่อมใจ เรียกว่า บริกรรม การบริกรรมมิได้ออกเป็นคำพูดทำนองพูดกัน แต่ระลึกอยู่เฉพาะ ภายในจิต ถ้าเป็นบท “ตโจ” ก็ระลึกอยู่ภายในจิตว่า “ตโจ ๆ” ถ้าเป็นบท “พุทโธ” ก็บริกรรมว่า “พุทโธ ๆ” เป็นต้น จนกว่าจิตจะสงบ แต่ต้องทำด้วยความมีสติสัมปชัญญะจริง ๆ ไม่เพียงแต่ว่าเฉย ๆ ทำนองว่าเล่น ใช้อย่างไรก็ได้ ถ้าเป็นบทอื่น ๆ ก็พึงระลึกบริกรรมทำนองเดียวกันนั้น บริกรรมภาวนานี้ เป็นบุพภาคเบื้องต้นแห่งการเริ่มฝึกหัดภาวนา ตั้งใจทำเอาจริงเอาจัง จึงจะเห็นอานิสงส์ปรากฏขึ้น เฉพาะใจ แสดงขึ้นเป็นความสงบ มีอารมณ์เป็นอันเดียว เมื่อยังไม่สงบสนิทก็ปรากฏอารมณ์เป็นสอง กับคำบริกรรม เมื่อจิตยังลงสู่ความสงบเต็มที่แล้วจะปล่อยวางคำบริกรรมก็ได้ เมื่อจิตถอนขึ้นมาก็ บริกรรมต่อไป ส่วนอารมณ์ของกรรมฐาน คือบทธรรมที่จะนำมาบริกรรม แล้วแต่จิตชอบ จะเป็นลม หายใจก็ตาม ผมนก็ตาม ขน เล็บ ฟัน หนังก็ตาม หรืออาการ ๓๒ บทใดก็ตาม ได้ทั้งนั้น ข้อสำคัญอย่า คว่ำธรรมทั้งดุ้นหลาย ๆ บทมาบริกรรมพร้อมกันในคราวเดียว จะกลายเป็นชั่วตาโคงไปไม่รู้ตัว แต่ เมื่อนำธรรมบทใดมาบริกรรม ได้รับผลคือความสงบแล้ว อย่าปล่อยวางไปคว่ำบทอื่นมาบริกรรม จะ

กลายเป็นนิสัยจับจดไปอีก และจะเป็นนิสัยติดตัวจะไม่ได้อะไรเป็นผล จงบริกรรมเฉพาะบทนั้น ๆ ตลอดไป จนกว่าจะสมควรปล่อยวางได้

อนึ่ง เมื่อบริกรรมอยู่ จิตหัดตัวมาสู่ความสงบแล้ว ไม่ควรรบกวนจิตด้วยอารมณ์แห่งกรรมฐานใดๆ และไม่ควรรบกวนจิตให้ถอนขึ้นมาเอาเฉยๆ แม้จิตจะพักสงบอยู่ก็ชั่วโม่งก็พึงปล่อยไว้อย่างนั้น ให้ถอนขึ้นมาเอง อาการที่จิตหัดเข้าสู่ความสงบมีลักษณะต่างๆ กัน คือ รวมบิ๊เข้าที่เดียวบ้าง ค่อย ๆ เข้าโดยลำดับบ้าง แต่เมื่อลงถึงที่แล้ว เป็นความสงบมีอารมณ์เป็นหนึ่งเหมือนกัน

ในอาการ ๓๒ อาการใดอาการหนึ่ง เมื่อผู้นำไปใช้เป็นคำบริกรรมมีปรากฏเห็นอาการนั้นๆ ด้วย ทั้งจิตกำลังบริกรรมของบทนั้นๆ อยู่ เมื่อเห็นอาการนั้นๆ ด้วยเช่นนี้ จิตจะสงบได้เร็ว และจะเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว ส่วนผู้ที่ไม่เห็นอย่าพึงเสียใจ จะพึงหัดเข้าสู่ความสงบเหมือนกัน เมื่อบริกรรมไม่ขาดระยะจิตจะพึงสงบได้เร็ว และจะเป็นจิตเชื่อมโยงต่ออารมณ์ที่เป็นข้าศึกไปโดยลำดับ และนับวันจะเป็นสมาธิมีความแน่วแน่ประจักษ์ใจ มีความผ่องใสละเอียดโดยลำดับ

เมื่อปรากฏว่าจิตหัดลงสู่ความสงบมีอารมณ์เดียวตามใจหวังด้วย เมื่อถอนออกมาจากความสงบแล้ว แม้จะมีการคิดนึกตามธรรมดาของจิต แต่ก็ไม่ฟุ้งซ่านรุ่มรวย และเชื่อมโยงต่ออารมณ์ด้วย ทั้งเป็นไปในความสงบทุกอิริยาบถด้วย กำหนดเวลาใดมีจิตผู้รู้เป็นความสงบสบายอยู่โดยเฉพาะด้วย ต่อจากลำดับนี้ไป เราจะบริกรรมเพื่อความรื่นเริงของจิตในขณะที่หลับนอนก็ได้ หรือจะพึงปล่อยวางเสียเหลือแต่ผู้รู้อันสงบนั้นก็ได้ แต่พึงสังเกตจิตที่สงบในขณะที่จิตรวมลงพัก กับจิตสงบในเวลาถอนขึ้นมาแล้วเป็นจิตธรรมดา ต่างกัน จิตสงบในขณะที่รวมพักอยู่ไม่คิดปรุงอะไร จิตสงบธรรมดามีความคิดนึกปรุงแต่งเป็นธรรมดา แต่ไม่รุ่มรวยกับอารมณ์ใด ๆ นี้เรียกว่า จิตสงบเหมือนกัน

สมาธิเป็นบาทแห่งวิปัสสนา

เมื่อจิตมีความสงบเป็นอารมณ์สืบทอดกันโดยลำดับ เรียกว่า จิตมีความตั้งมั่น ความตั้งมั่นของจิตเรียกว่า สมาธิ แต่จะเป็นสมาธิประเภทใดนั้น แล้วแต่ความสงบของจิตเป็นประมาณ สมาธิทั้งสามคือ ชณิกสมาธิ อุปะการสมาธิ และ อัปปนาสมาธิ ในสมาธิทั้งสามนี้เป็นบาทแห่งวิปัสสนา ได้ตามขั้นแห่งวิปัสสนา ซึ่งมีอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียด เหมือนกันกับสมาธิ จิตรวมได้ชั่วครู่ชั่วขณะเรียกว่า ชณิกสมาธิ รวมได้นานกว่านั้นเรียกว่าอุปะการสมาธิ รวมได้อย่างละเอียดแนบแน่นและอยู่ได้นานๆ เรียกว่า อัปปนาสมาธิ การพิจารณาารูปกายซึ่งเป็นส่วนหยาบยังไม่ชำนาญ ได้บ้างเสียบ้าง จัดเป็น ปัญญา หรือ วิปัสสนาขั้นหยาบ การพิจารณาารูปกายส่วนหยาบด้วยปัญญานานกลางโดยวิธีทำเป็น ปฏิภาณ แยกขยายส่วนแห่งกายได้ตามต้องการทุกเวลาและรวดเร็ว จนเกิดความเบื่อหน่ายในรูปกายด้วยปัญญาพร้อมทั้งความรู้เท่ากายทุกส่วน ทั้งเป็นไปในทางอสุภะ คือความเห็นว่างแห่งกาย ทั้งเป็นไปในทางสุภะ คือความงามแห่งกาย เพราะมาเห็นชัดด้วยปัญญาว่า ความเห็นว่างกายเป็นของงามก็ดี และความเห็นว่างกายเป็นของไม่งามก็ดี ทั้งสองนี้เป็นอาการของจิตเห็นรูปด้วย

จักขุเป็นเหตุ แล้วปรุงขึ้นหลอกตนให้หลงรัก หลงซังไปตามเงาเจ้ามายา ความพิจารณาอย่างนี้เรียกว่า ปัญญาปานกลาง

การพิจารณามรรค ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งหมด หรือแต่อย่างใด อย่างหนึ่งให้เห็นโดยความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปแห่งขั้น ๔ นี้ แม้แต่อย่างเดียว ก็ยังทราบในความจริงของขั้นอื่น ๆ ว่าเป็นลักษณะอย่างเดียวกัน สรุปความเห็นรวมลงใน ไตรลักษณ์ญาณ อย่างชัดเจน พร้อมทั้งการพิจารณาจิต ซึ่งเป็นที่อาศัยของขั้นเหล่านี้ ให้เห็นว่าขั้นทั้ง ๔ นี้ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พร้อมทั้งจิต ซึ่งเป็นรังไข่ของอวิชชา ตัณหา เป็นต้น ว่าเป็นความจริงแต่ละอย่าง ตั้งแต่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ตลอดถึงจิต ว่าเป็นสภาพแห่งความจริงเสมอกัน ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันโดยความจริง ตลอดหน้าที่การทำงานของขั้น และจิตว่าเป็นธรรม มีสิทธิ์เสมอกัน ไม่ยกย่องใครว่าเป็นใหญ่กว่าใคร และไม่เหยียดหยามใครว่าเป็นน้อยกว่าใคร เห็นเสมอภาคกันไปหมด ทั้งธรรมภายนอก ทั้งธรรมภายใน ทั้งใจผู้รู้ธรรมทั้งหลาย ผู้เป็นองค์ของธรรมทั้งหลายด้วย มรรค ๘ รวมลง ศิล สมาธิ ปัญญา ก็ดี อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคก็ดี เห็นตามเป็นจริงด้วยปัญญาเสมอกันหมด มิได้กตทุกข์สมุทัยลงเบื้องต่ำ และมีได้ยกยอนิโรธ มรรคขึ้นเบื้องบน เห็นเป็นความจริงตามหน้าที่ของอริยสัจเสมอกัน แม้ ศิล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นองค์ของมรรค ๘ แท้ ก็เห็นตามเป็นจริงเสมอกันกับธรรมอื่น ๆ มิได้ติและชมในธรรมทั้งหลาย และมีได้ถ้อยมั่นในธรรมทั้งปวง จะเป็นธรรมฝ่ายเหตุแห่งทุกข์ก็ดี ธรรมฝ่ายเหตุแห่งสุขก็ดี พร้อมทั้งไม่ถ้อยมั่นในจิตด้วย นี้แลเรียกว่า วิปัสสนาอันละเอียด

วิปัสสนา หรือปัญญาทั้งสามมีความหยาบ ละเอียดต่างกันอย่างไร

ย้อนกลับคืนกล่าวปฏิปทาการดำเนินจิตต่อไปอีก เมื่อจิตมีความสงบแล้ว ลำดับนี้ควรปล่อยวางคำบริกรรม เพราะเป็นขั้นกล่อมจิต เหมือนแม่กล่อมลูกด้วยบทเพลงต่าง ๆ เพื่อให้ทารกหยุดร้องไห้และนอนหลับ ตอนต้นจิตกำลังคะนองฟุ้งซ่าน ต้องกล่อมให้สงบด้วยบทบริกรรมภาวนา เมื่อจิตสงบแล้วเป็นคราวจะฝึกหัดจิตให้ทำงานคือการค้นคิดด้วยปัญญา เหมือนแม่สั่งสอนลูกในเวลาโตพอทำงานช่วยให้เบามือได้แล้ว ก็สั่งให้ทำงานหารายได้เท่าที่ลูกจะสามารถ ฉะนั้นในขั้นนี้ เมื่อจิตสงบแล้วก็ปรากฏเป็นความสุขชนิดหนึ่งซึ่งมีประจำใจ ปราศจากความฟุ้งซ่านวุ่นวายในอารมณ์ภายนอก มีความสุขเป็นอารมณ์ เมื่อจิตมาประสบความสุขชนิดนี้เป็นอารมณ์แล้วจะเพลินติดสุข ไม่อยากจะออกค้นคว้าพิจารณาธรรมทั้งหลายด้วยปัญญา เพื่อความปลดปล่อยตนต่อไป ด้วยมาสำคัญใจว่าตนได้รับความสุขสมประสงค์แล้ว เพลินแต่จะเพ่งผู้รู้อันสงบสุขนั้นตลอดไป เลยไม่อยากเกี่ยวข้องกับขวนขวายหาทางอื่นนอกจากความสงบสุขนั้นเสีย ซึ่งเหมือนคนเขี้ยวใจ ไม่เคยมีเงินถึง ๑๐ บาท เมื่อไปรับจ้างเขาทำงานเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้เงิน ๑๐ บาทมาถึงมือ เลยกำไว้ไม่ปล่อยวาง และไม่คิดหาหนทางที่จะได้เงินมาเพิ่มของที่มีอยู่แล้วให้มากขึ้น อาศัยการจับจ่ายฝ่ายเดียว ไม่กั้วเงินก็หมดไปเท่านั้น ลักษณะ

ของผู้แสวงสุขอยู่ในสมาธิอันสงบก็เช่นกัน แทนที่ความสงบนั้นจะควรเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ซึ่งจะไหลมาแห่งความสุขอันยิ่งใหญ่ ก็เลยพลอยให้เสื่อมเสียทั้งหมด คือความสงบที่มีอยู่แล้ว ทั้งการคือบรมสุขอันจะพึงได้จากวิปัสสนา

ฉะนั้น เพื่อการสั่งสมความสุขอันมีประมาณน้อย เพื่อเป็นต้นทุนแห่งความสุขอันยิ่งใหญ่ จึงไม่ควรเพละเลื้อยในความสงบของจิตจนเกินไป เมื่อจิตติดอยู่ในความสงบ ท่านเรียกว่า จิตติดสมาธิจะเป็นสมาธิประเภทใดก็ตาม ที่ถูก เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิแล้ว ต้องฝึกซ้อมปัญญาโดยอุบายต่างๆ เพื่อให้จิตได้อุบายแก้กิเลส ซึ่งนอนเนื่องอยู่ภายในเป็นลำดับไป เพราะการกำจัดกิเลสทุกประเภทให้ขาดกระเด็นออกจากใจโดยสิ้นเชิงนั้น จะพึงกำจัดได้ด้วย ปัญญาเท่านั้น ส่วนศีลและสมาธิ เป็นแต่เพียงธรรมเครื่องช่วยขจัดกิเลส อย่างหยาบ และอย่างกลางให้ย่อตัวลงเป็นความสงบเล็กน้อยเท่านั้น เมื่อไม่มีอาวุธนำสมัย คือ ปัญญา เครื่องประหารแล้ว กิเลสก็จะโง้งหัวขึ้นมาอีกและแผ่พังพานเต็มที คราวนี้ต้องกลับยอมแพ้เป็นทาสเขาอีกตลอดกาล

อนึ่ง ปฏิภาณเครื่องดำเนินจิตจะเพละเลื้อยแต่ในคำบริกรรมอย่างเดียว เพราะเห็นว่าจิตสงบด้วยคำบริกรรมเท่านั้นก็ไม่ถูก เมื่อสมควรจะปล่อยวางได้ แต่จะถือไว้แบบเกาะมือไม่ออกก็แย่ จะเพละเลื้อยแต่ความสงบอันเกิดจากสมาธิอย่างเดียวก็ไม่ถูก จะเพละเลื้อยในการค้นคว้าพิจารณาในสภาวะธรรมทั้งหลายด้วยปัญญาอย่างเดียว เพราะเห็นว่าแก้กิเลสต้องแก้ด้วยปัญญาเท่านั้นก็ไม่ถูกอีกเหมือนกัน

ความจริงการบริกรรมภาวนาเป็นบุพภาคแห่งการดำเนินจิตเบื้องต้น เมื่อจิตก้าวเข้าสู่ความสงบ คือสมาธิแล้ว ถ้าควรจะปล่อยวางคำบริกรรมก็ได้ เพราะคำบริกรรมเปรียบเหมือนปลาकिनเบ็ด เมื่อจิตสงบได้แล้วอย่าพึงติดความสงบคือติดสมาธิ จะกลายเป็นทำนองว่า สกกาโร ปุริสํ หนฺติ ปลา ย่อมตายเพราะเหยื่อ (ปลาติดเบ็ดเพราะเหยื่อล่อ) และเมื่อพิจารณาในธรรมทั้งหลายก็อย่าให้เกินกว่าเหตุ ให้มีเวลาเข้าพักสงบได้บ้าง เพื่อเป็นกำลังหนุนปัญญา ให้คมกล้าควรแก่การตัดฟันกิเลสซึ่งเป็นเหมือนยางเหนียว เมื่อสมถะกับวิปัสสนา ดำเนินเป็นคู่เคียงกันไปด้วยความสม่ำเสมอ ไม่ให้ยิ่งหย่อนข้างใดข้างหนึ่ง จะพึงถึงฝั่งแห่งสันติธรรมโดยปราศจากอุปสรรคใด ๆ ทั้งสิ้น

ฉะนั้น พึงฝึกหัดจิตที่สงบนั้นให้ค้นคิดในเบญจขันธ์ คือกาย ตามธรรมชาติของจิตต้องติดกายว่าสวยงาม จึงควรพิจารณากายให้เห็นเป็นของปฏิภูลโสโครก เปื่อยเน่า ผุพังแตกทำลาย จะเป็นกายของมนุษย์และสัตว์เหมือนกันหมด แยกส่วนแบ่งส่วนของกายออกเป็นชิ้นเป็นอัน กำหนดตั้งขึ้น-แตกไปโดยวิธีต่างๆ จนจิตชำนาญคล่องแคล่วแกลุล้ำในการพิจารณากายได้ทุกส่วน และทุกเวลาที่ต้องการ จะกำหนดให้เล็กหรือใหญ่ แตกทำลายหรือตั้งขึ้น เป็นความแยกคายของปัญญาที่ฉลาดหาอุบายสอนจิต พึงทำอย่างนี้ทุกอิริยาบถไม่มีประมาณจนกว่าจะชำนาญ อย่าพึงเกียจคร้านในการค้นจิต เพราะขั้นต้นเปรียบเหมือนงานของเด็ก มาขั้นนี้เปรียบเหมือนงานของคนหนุ่ม ขั้นต่อไปจะเปรียบเหมือนงานของคนแก่ ซึ่งละเอียดและแยกคายกว่าสองขั้นต้นนี้ ขั้นนี้พึงพิจารณากายให้มาก จะเป็นกายนอกกายในได้ทั้งนั้น ให้ประสานกันไป เปรียบเหมือนงานนอกบ้านงานในบ้าน ได้ผลเท่ากัน การพิจารณาเป็นเรื่องของปัญญา ปัญญาเป็นเครื่องตัด หรือแก้กิเลส สมาธิเปรียบเหมือนอาหารนอนท้อง

สมาธิมีหน้าที่เก็บและรักษาทรัพย์ที่ปัญญามหามาได้ ปัญญามีหน้าที่ชวนชวยหาทรัพย์ เมื่อปัญญาเพลินในรายได้ (คืออุบายต่าง ๆ จะพึงเกิดขึ้นเสมอในเวลาค้นคิด) ก็พึงยับยั้งจิตให้เข้าพักในเรือนคือสมาธิเสียบ้าง เพื่อว่าบำรุงกำลังใจให้แน่นหนา คือ มีความสงบมากขึ้น การเข้าพักจิตในเรือนคือสมาธิก็ดี การออกพิจารณากายหรือสภาวะธรรมอื่นก็ดี จะพึงทำควบกันไป แต่มีใช้ทำในขณะเดียวกัน ต่างเวลากัน ข้อสำคัญที่ควรทราบคือ เมื่อปัญญาเพลินพิจารณาไม่ยับยั้ง ปัญญาก็ไม่เจียบแหลม เหมือนมีดมีแต่ใช้ทำงานมิได้ลับหินก็ไม่คม ตัดอะไรก็ไม่ค่อยขาดเสียกำลัง เมื่อเข้าพักจิตให้ได้กำลังแล้ว ออกทำการค้นคิด หรือพิจารณาที่เจียบขาดและคล่องแคล่วดี ถ้าจะให้พักจิตโดยง่ายเดียวไม่เกี่ยวกับปัญญา ก็จะกลายเป็นจิตเกียจคร้านไม่ทำงาน ก็ขาดรายได้คืออุบายแก้จิต และก็จะติดในสมาธิความสงบไปเสีย ฉะนั้นจึงต้องมีทั้งการพิจารณาทั้งการพักจิตประสานกันไป

การพิจารณากายกับอาการของจิต คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พร้อมทั้งจิต ๓ อย่างประสานกันไป จะเป็นความรอบคอบดีไม่น้อย ไม่เช่นนั้นจะเพลินหลงในอาการของจิตก็จะเป็นบ่อเกิดแห่ง อัตตานุทิฐิ ความเห็นว่าอาการของจิตที่คิดนึกอยู่ภายในจิต พร้อมทั้งการถือจิต ซึ่งยังเป็นตัวอวิชชาอยู่ว่าเป็นตัวตนขึ้น ณ ภายในจิต จะเป็นพิษร้ายยิ่งกว่าเสือโคร่งตัวหนึ่ง จึงต้องพิจารณาอาการของจิตและจิตประสานกันกับกายพร้อมๆ กันไป เพื่อความชำนาญของปัญญา เมื่อปัญญาชำนาญแล้ว จิตจะไม่ค่อยพัก จะเพลินในการค้นเรื่อยไป ได้ยินเสียงร้องไห้ ความจนทุกข์ ก็จะโน้มเข้ามาเป็นทุกข์สัง มองเห็นความทุกข์ความจน ความวิโยคมาจากสัตว์และสังขาร ก็จะโน้มเข้ามาเป็นเครื่องสอนใจ มิได้ประมาทแม้แต่เวลาเดียว มีสติปัญญาเป็นธรรมจักรหมุนรอบโลก โดยความไตร่ตรอง เพื่อให้เห็นทั้งคุณทั้งโทษซึ่งเป็นของมีปะปนกันอยู่ เหมือนรับประทานข้าวทั้งแกลบทั้งรำ

ฉะนั้น การพิจารณากายเราก็คดี กายคนอื่นก็ดี หรือสภาวะธรรมความแปรปรวนทั้งหลาย ซึ่งมิอยู่ประจำสัตว์และสังขารก็ดี ในวันหนึ่งคืนหนึ่งจะได้สักกี่ครั้งก็หนไม่มีประมาณ การพิจารณาจะกว้างแคบ มีจุดรวมลงสู่ไตรลักษณ์ญาณ คือให้เห็นสภาวะธรรมทั้งหลาย เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกข์ ความลำบาก อนตตา เป็นสมบัติกลางของธาตุเดิมจริง ๆ อย่าทำเป็นคร้าว ๆ เพียงสักแต่ว่าคาดคะเน และให้เป็นไปด้วยสติปัญญาทุกอิริยาบถเหมือนขึ้นบันได

เมื่อปัญญาได้เคลื่อนย้ายจากสถานสมาธิแล้วจะนับวันเร่งเครื่อง คืออุบายต่าง ๆ ไหวตัวอยู่ตลอดเวลาที่บารมณืที่มีมากกระทบไม่มีระยะ ตอนนี้จะได้เห็นกิเลสพุ่งตัวขึ้นเต็มที่ ซึ่งแต่ก่อนมาไม่เคยปรากฏ แต่ในระยะตอนนี้จะได้เห็นเสนาศัตถุหมู่ปัจจามิตร ประหนึ่งยกมาเป็นกองร้อย กองพัน กองพล และกองผสม ทั้งนางสนมประจำวังหน้า (อนาคต) วังหลัง (อดีต) แห่ล้อมกันมาเป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งมือถืออาวุธ จะมาต่อยุทธ์กันระหว่างกายกับจิต พร้อมทั้งอาการของจิต ซึ่งเป็นสมรภูมิในสงคราม และขณะเดียวกันก็จะได้เห็นกำลังใจที่กล้าหาญ และกำลังสติปัญญา ความพากเพียร ตลอดความอดทนต่อข้าศึก คือกิเลสที่ยกพลมาปะทะ ทั้งจะได้เห็นอุบายของปัญญาอันแก้แล้วกล้าต่อสงคราม คืออารมณ์เครื่องยั่ววนใจให้ลุ่มหลง เมื่อปลงตกด้วยปัญญาแล้วจะได้ชัยชนะไปเป็นพัก ๆ

ระยะการต่อสู้กับอารมณ์ทั้งหลาย ทั้งหยาบ ปานกลาง และละเอียด ซึ่งจะเกิดขึ้นจากการพิจารณาทุกส่วน และอาการของจิตมากอาการ พร้อมทั้งจิตเป็นไปอยู่ก็จะมีอาการทั้งวุ่นวาย ทั้ง

หวั่นไหว ทั้งเสียใจ ทั้งดีใจ และอาการอื่น ๆ เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน จิตจะสั่นสั่นกึกก้องในการพักผ่อน เพราะสิ่งแวดล้อมทั้งหลายซึ่งมีจำนวนมากเกิดขึ้น ในขณะที่เดียวกันอาการดีกับชั่วเกิดขึ้นเป็นคู่แข่งกัน ทั้งนี้เรียกว่าสงครามธรรม เมื่อฝ่ายกิเลสมีกำลังมากกว่าก็กำเอาชยชนะครองวิญญูะ บังคับให้จิตซึ่งอยู่ใต้อำนาจของเขาให้เสวยวิบากกรรมต่อไป เมื่อฝ่ายธรรมมีกำลังมากกว่า ก็กำเอาชยชนะหักงกรรมวิญญูให้แตกสลายไปจากจิต ครองตำแหน่งธรรมมีกราชต่อไป

ตอนนี้กล่าวเลยปฏิบัติทาการเรียงลำดับจิตไปบ้าง อย่างไรก็ตามจะชำนาญในการพิจารณาภาวธรรมด้วยปัญญา เป็นหน้าที่ของเราแต่ผู้เดียว ไม่พึงส่งใจไปหมายพึ่งวันคืนปีเดือน และคนอื่นจะมาช่วยแก กิเลสให้เรา พึ่งทำความมั่นใจไว้ว่า สงครามระหว่างกิเลสกับจิตเป็นสงครามล้างโลก ย่อมถือว่าเป็นประโยชน์ใหญ่หลวง เมื่อชนะแล้วเรียกว่าล้างโลกออกจากใจได้ จะหมดความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลง ซึ่งเคยเป็นนิสัยของจิตผู้ลุ่มหลงต่ออารมณ์ที่มายั่ววน

เมื่อจิตสงบเป็นสมาธิได้แล้ว ผู้ใดขยันต่อการค้นคิดด้วยปัญญาไม่ทอดอย ผู้นั้นจะแก กิเลสออกจากจิตด้วยปัญญาได้เป็นลำดับ ไม่เหน็ดข้า แต่ผู้มาติดในสมาธิความสงบจะถอนตัวไม่ขึ้น และอาจจะเสื่อมไปได้ เพราะไม่มีอุบายปัญญาเป็นเครื่องแก้จิตให้เลื่อนระดับภูมิขึ้นไป เนื่องจากจ่ายไปเสมอ ไม่หาใหม่มาเพิ่ม การค้นคิดด้วยปัญญาจัดว่าหาทรัพย์มาเพิ่ม แต่การพักสงบในลำดับแห่งการพิจารณาได้กล่าวไว้ชัดแล้ว เป็นธรรมดาคนทำงานเมื่อเหนื่อยต้องพัก เมื่อจิตเห็นคุณหรือผลประโยชน์ในการค้นคิดแล้ว เรื่องของปัญญาก็จะพึงไหวตัวอยู่ตลอดเวลา ในอิริยาบถทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน จะมีความรำพึงไตร่ตรองในสภาวะธรรมเสมอทุกขณะที่มาสัมผัส ไม่ปล่อยวางให้ผ่านไปโดยมิได้ ไตร่ตรอง คำว่า พิจารณาธรรม พึงทราบว่าการพิจารณาอริยสัจ ๔ ได้แก่ พิจารณาทุกข์ สมุทัย ด้วยปัญญาจนแคล้วคล่องว่องไว มีไหวพริบทันกลมายาของกิเลส

อนึ่ง ปัญญาจะไหวตัวเบื่องตันต้องอาศัยการให้ค้นคิด ซึ่งเป็นการฝึกหัดปัญญาชั้นหยาบ ต่อมาเห็นอานิสงส์แล้วก็ค้นคิดไปเอง จนเพลินไปในการพิจารณา เหมือนเศรษฐีเพลินในรายได้ ข่างดอกไม้เพลินในพวงมาลา ปัญญาที่ชำนาญในการค้นคิดแล้วไม่มีใครบังคับก็เป็นไปเอง จนสามารถค้นคิดประดิษฐ์ธรรมขึ้นจากธรรมชาติที่มีอยู่ น้อมเข้ามาเป็นอุบายแก้ไขได้เป็นลำดับ

อนึ่ง การฟังธรรมโดยธรรมชาติ ผู้ปฏิบัติใช้ปัญญาด้วยดีแล้ว จะได้ฟังธรรมทั้งกลางวัน กลางคืนยืนเดินนั่งนอน ซึ่งประกาศก็ก้องกังวานไปทั่วสากลพิภพไม่มีเวลาจบสิ้น ทั้งภายนอกภายใน ทั้งภายในใจ พระธรรมคือ อริยสัจ ๔ มีอยู่ทั่วไปทุกทิศทุกทาง เบื้องบนเบื้องล่าง ด้าน ขวาง สถานกลาง พึงน้อมเข้าในภายในจิตของเรา จะปรากฏอริยสัจ ๔ มีอยู่นี้เต็มไปหมดทุกทิศทุกทาง เหมือนกัน การที่จิตตั้งกล้องถ่ายภาพคือปัญญา หันหน้ากล้องเข้ามาในภายในจิต และหันหน้ากล้องออกสู่สภาวะภายนอก ถ่ายภาพอยู่ตลอดเวลา จะไม่เห็นภาพคืออริยสัจ ทั้งภายนอกภายใน ติดฟิล์มของกล้องคือปัญญา ชัดเจนอย่างไรเล่า ปัญหานี้แลเปรียบเหมือนกล้องถ่ายภาพอย่างเอกของพระพุทธเจ้าประจำพุทธศาสนา กล้องประเภทนี้ถ่ายหมดวันหมดคืนก็ได้ เพราะไม่รบกวนใคร

ผู้ต้องการภาพอริยสัจ ๔ ไปชมเพื่อแก้กลุ่ม ก็พึงศึกษา ปฏิบัติดูตามบ้านเรือน ตามสวน ตาม ป่ารก ไร่ ไร่ร้าง ในถ้ำ ในเขา ในวัด นอกวัด หรือในที่ไหน ๆ ก็ได้ทั้งนั้น แต่การถ่ายภาพ

ประเภทนี้จะให้ติดดีแจ่มชัดแท้ พระองค์สอนให้ถ่ายในที่สัจด์ เพราะที่เช่นนั้นอากาศดี ภาพอริยสัจก็กระจ่าง มองเห็นทั้งสิ่วไฟ ตลอดทั้งภายในภายนอกตามที่อริยสัจปรากฏอยู่ และเวลาถ่ายติดแล้ว ไม่มีวันลบเลือนตลอดเวลา คงแจ่มชัดประจักษ์ใจตลอดกาล

เมื่อพิจารณา อริยสัจ ทั้ง ๔ นี้ อยู่ ก็เป็นอันว่าพิจารณา กาย จิต พร้อมทั้งอาการของจิตไปด้วย เมื่อจิตเพลนเดินไป พึงนำบทธรรมนั้น ๆ บทใดก็ได้ มาบริกรรมเพื่อเป็นเครื่องล่อมจิตให้พักรวม วางภารกิจที่ตนได้ประกอบมาเป็นเวลานาน และเพื่อรวมกำลังความสงบไว้เป็นทุนในการพิจารณาต่อไป จนกว่าจะพอแก่ความต้องการของจิตแล้วกาลใด กาลนั้นจิตจะพึงรู้เท่ากายหมด พร้อมด้วยอาการของจิตทุกส่วนด้วยจิตเอง เมื่อจิตรู้เท่ากายทุกส่วนแล้ว ก็พึงปล่อยวางในการพิจารณากาย พร้อมด้วยความกังวลในการอยากรู้กายทุกส่วนอันเป็นปกตินิสัยของจิต ซึ่งเคยลุ่มหลงกายมาเป็นเวลาหลายกัปนับไม่ถ้วน ไม่ว่ากายจะเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ว่ากายจะเป็นสุขะ (ความงาม) ไม่ว่ากายจะเป็นอสุกะอสุกัง (ความไม่งาม) ทั้งนี้เพราะมารู้แจ้งด้วยปัญญาว่า “ความเห็นว่กายเป็นของงามก็ดี เห็นว่กายเป็นของไม่งามก็ดี และเห็นว่กายเป็นไตรลักษณ์ก็ดี ความเห็นทั้งนี้เป็นอาการของจิตเห็นรูปด้วยจักขุเป็นเหตุ แล้วปรุงขึ้นหลอกจิตให้หลงรักหลงซังไปตาม” (การให้นำบทธรรมมาบริกรรมในขั้นนี้นั้น เพียงชั่วครา)

เหตุใดปล่อยวางกายจะไม่เป็นพุทธบริษัทปลอมหรือ?

อาหารเป็นยาสำคัญในชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทุกประเภทจะพึงบริโภค เว้นเสียไม่ได้ และเภสัชคือยาแก้โรคก็จัดเป็นสิ่งสำคัญต่อชีวิตมนุษย์และสัตว์เหมือนกัน จำต้องแสวงหาการรักษาในเมื่อเกิดโรค สิ่งทั้งนี้จำเป็นในเวลาธาตุชั้นธตถังการ และเกิดโรคในกาย แต่ก็ไม่จำเป็นตลอดเวลา เช่นเวลารับประทานอิ่มแล้ว โรคหายแล้ว อย่างนี้ไม่จำเป็น แล้วแต่เหตุบังคับให้อาหารและยาเกิดเป็นของจำเป็นขึ้นมาก็แก้ไขไปตามควรแก่เหตุ ซึ่งเกิดขึ้นมากหรือน้อยในรายบุคคลและสัตว์ฉันใด ธรรมทั้งหลายที่นำมากล่าวเฉพาะบ้าง มากบ้าง และเฉพาะอย่างยิ่ง คืออารมณ์แห่งกรรมฐาน ก็เป็นโอสธสำคัญของจิตฉันนั้นเหมือนกัน แต่ก็จำเป็นในเวลาโรคจิตมีประเภทต่าง ๆ กัน ต้องการยา คือ ธรรมโอสธบทใดหมวดใด ซึ่งจะพอเหมาะแก่โรคของผู้้นั้น ๆ ธรรมหมวดนั้นบทนั้น ก็เกิดเป็นของจำเป็นขึ้นมา เมื่อโรคจิตเปลี่ยนสภาพไป ธรรมโอสธที่จะนำมารักษาก็เปลี่ยนไปตาม เปลี่ยนไปตามโรคจิตตามลำดับ จนกว่าโรคประจำจิต คือกิเลสจะหมดไปจากจิตเสียเมื่อใด ก็พึงหยุดในการรักษาด้วยธรรมโอสธเมื่อนั้น

การพิจารณากายให้เป็นอารมณ์แห่งจิต ก็เนื่องมาจากจิตหลงรักหลงซังในกาย และเป็นกังวลในการประคองรักษาด้วยความสงวนและรักสวรั้งงามในกายจริง ๆ มิใช่ทำไปด้วยความจำเป็นอย่างอื่น ซึ่งนอกไปจากโรครักกาย

ฉะนั้น จึงต้องหาธรรมโอสธที่จะพอเหมาะแก่โรครักกายมาแก้กัน จนกว่าโรคประเภทนี้จะเปลี่ยนสภาพไป หรือหายจากโรคพรรคนี้ ธรรมโอสธก็จะพึงเปลี่ยนไปตามจนกว่าจะได้หยุดการรักษาด้วยธรรมโอสธ อาการของจิตเมื่อได้รับอบรมจากธรรมแล้ว จะแปรสภาพสู่ความละเอียดเสมอไป อาการรักษาด้วยธรรมจะพึงเป็นไปในทำนองเดียวกัน (คำว่า “เปลี่ยน” ก็พึงทราบว่างหรือปล่อยของเดิม)

การรับประทานอาหารในเมื่อธาตุต้องการ และมีรสชาติเอร็ดอร่อยอยู่ อาหารยังจำเป็นตลอดไป เมื่ออิ่มแล้ว แม้อาหารในภาชนะจะคงยังรสชาติอยู่ก็ตาม แต่ผู้รับประทานอิ่มแล้ว ก็หยุดรับประทานทันที โดยไม่มีใครบังคับให้หยุด แม้จะบังคับตัวเอง หรือผู้อื่นบังคับก็รับอีกไม่ได้ เรียกว่าความพอของธาตุซึ่งมีจากอาหาร การภาวนาในทางจิตก็พอเทียบเป็นมิตรกันได้ เพราะเป็นเรื่องเท่าเทียมเสมอกัน มิใช่จะปล่อยวางเอาตัวๆ ต้องมีความพอเป็นเหตุบังคับให้รู้ในตัวเอง สมด้วยธรรมคุณบทว่า ปจฺจตฺตํ รู้จำเพาะตนตามลำดับภูมิซึ่งมีประจำจิต

ลำดับต้น การภาวนามิพุทธธรรมเป็นเครื่องบริการตามแต่จริตนิสัยชอบในบทรูปมปใด ซึ่งมีจำนวนมาก เรียกว่า บริการภาวนา ความมุ่งหมายก็เพื่อให้จิตได้รับความสงบ ซึ่งเป็นสิ่งที่ใคร ๆ ต้องการทั่วโลก ลำดับที่ ๒ เมื่อจิตได้รับความสงบแล้ว ความสุขไม่มีเพียงเท่านี้ ยังมีเป็นลำดับเทียบเป็นใจความว่า ความสุขเกิดจากผูกมัดกิเลสไว้ด้วยบริการ ๑ ความสุขเกิดจากเช็ดเชือนกิเลสทั้งเป็น ด้วยดาบคือปัญญา ๑ ความสุขเกิดจากเช็ดเชือนกิเลสให้ตายจากจิตด้วยดาบคือปัญญาญาณ ๑ เมื่อกิเลสซึ่งเปรียบเสมือนเสือโคร่งตายแล้วด้วยดาบคือปัญญาญาณ จึงจะมีความสุขอย่างสมบูรณ์

เมื่อจิตพิจารณาแยกกายในรูปด้วยปัญญา พร้อมทั้งความรู้เท่ารูปรูปกายทุกส่วนแล้ว จิตจะพึงสนใจในนามธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณมากเข้า คือพิจารณานามธรรมล้วน ๆ ตามที่ตนชอบ และสนใจที่จะถือเอาเป็นอารมณ์ในบรรดานามธรรมส่วนใดส่วนหนึ่ง เพราะนามธรรมเหล่านี้อาศัยจิตเกิดขึ้นโดยเฉพาะ จะพึงทราบได้ เช่น คนหรือสัตว์ตายแล้ว แม้อวัยวะจะยังเหลืออยู่อย่างสมบูรณ์ก็หาได้รู้สึกสุขทุกข์ หรือเย็นร้อนอะไรไม่ จะทำอะไรไม่มีการต้านทานขัดขวาง เหมือนท่อนไม้ท่อนฟืน แต่ธรรมดาสัมมัญจะพึงสำคัญว่า ขั้นทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนี้ ว่าเป็นตนโดยปกตินิสัย แม้จะพึงพูดว่าขั้นทั้ง ๕ นี้ไม่ใช่ตน แต่ก็คงจะยึดถือขั้นเหล่านี้ โดยไม่รู้สีกตัวอยู่ ณ ภายในจิต เพราะขั้น ๕ ขั้น ๔ นี้เป็นของละเอียดมาก ยากที่จะแยกออกจากจิตได้ด้วยสัญญาความคาดหมายเฉย ๆ ฉะนั้นจึงต้องอาศัยวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องพิสูจน์ความเท็จจริงของขั้นนั้น ๆ

เมื่อวิปัสสนาปัญญาทำการพิสูจน์อย่างไม่หยุดยั้ง ทั้งกลางวันกลางคืน โดยกำหนดความเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปแห่งขั้นนั้น ๆ อยู่ทุกขณะประสานกันกับจิต ซึ่งเป็นเจ้าตัวการใหญ่อย่างซุ่มนุญวุ่นวาย โดยกำหนดขั้นทั้ง ๕ นี้ให้เป็นที่ตั้งแห่งสมรภูมิไม่โยกย้ายไปไหน ก็จะไม่เกิดความเท็จจริงจากระหว่างขั้นกับจิตขึ้นมาได้ด้วยวิปัสสนาปัญญาว่า ไม่ใช่รูป ไม่ใช่เวทนา ไม่ใช่สัญญา ไม่ใช่สังขาร

และไม่ใช่วิญญาณ เป็นเพียงสมมุติไว้ตามอาการ ซึ่งเป็นกระแสของจิตแต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น หาใช้สัตว์บุคคลที่ไหนไม่

เมื่อทราบความเท็จจริงระหว่างจิตกับขันธพร้อมด้วยสภาวะธรรมทั้งปวง ได้ปรากฏขึ้นแล้วแก่โยคาวจร เพียงขณะเดียวเท่านั้น ท่านก็หมดปัญหาในธรรมทั้งปวงแม้มีมาก เมื่อเข้าใจธรรมคืออะไรแล้ว จะลุ่มหลงในธรรมแม้มีมากได้อย่างไร เหมือนบุคคลรู้ว่าควายเป็นควาย รู้ว่ารถเป็นรถแล้ว จะลุ่มหลงหาควาย เขาควาย หูควาย หางควาย และเครื่องต่าง ๆ ของรถ ซึ่งเป็นอาการของมันไปทำไม

เมื่อพระโยคาวจรได้ดำเนินจิตจนหมดความสงสัยในโลกในธรรมแล้ว จะปฏิบัติเพื่อความรื่นเริงในธรรมท่านเองที่ว่าเป็นนักปราชญ์มีความยินดีในธรรม อยู่ด้วยธรรม แต่ไม่ติดธรรมแล้ว เพื่อความปฏิบัติพอดีระหว่างจิตกับขันธ แม้จะย้อนจิตกลับคืน พิจารณารูปธรรม นามธรรม คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือสภาวะธรรมอื่นๆ กว้างแคบได้ตามต้องการ เพื่อเป็นวิหารธรรมความผาสุกในทิวฐานธรรม ก็ไม่เห็นมีความขัดข้องที่ตรงไหน ย่อมจะพิจารณาประสานกันไปได้หมด จะมีกฎเกณฑ์สำคัญอยู่ที่เวลากำลังมีการรบเพื่อแย่งชัยชนะกันระหว่างสงคราม ซึ่งกำลังเป็นไปอยู่เท่านั้น พันเขตสงครามแล้วก็ไปมาหาสู่กันได้ตามธรรมดาของสภาวะธรรมกับจิต ซึ่งได้ผูกมิตรกันแล้วด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ คือ ความรู้เห็นตามเป็นจริงในสภาวะธรรมทุกส่วน มิได้ถือธรรมทั้งนี้ว่าเป็นศัตรูคู่ริแม้แต่น้อย ส่วนจิตเองก็มิได้ถือว่าตนมีอำนาจราชศักดิ์สูงต่ำเหนือธรรมใด ๆ กลับเห็นไปเสียว่าจิตกับธรรมมีสภาพความจริงเสมอกัน

พระพุทธเจ้าและสาวกทั้งหลาย เมื่อท่านบำเพ็ญทางใจให้ถึงจุดหมายปลายทางแล้ว ความพอดีพองามที่ท่านจะพึงประพาสต่อวิบากขันธของท่าน ท่านก็ดำเนินไปตามปกติสามัญธรรมดา เช่น การบินหบาตมาเสวยหรือฉัน การยืน การเดิน การนั่ง การนอน หรือการประกอบกิจทุกอย่าง ก็คงดำเนินไปตามปกติธรรมดา แม้การบำเพ็ญทางใจก็ได้ลุล่วง คงบำเพ็ญไปตามปกติ เพื่อความอยู่สบายใน ทิวฐานธรรม ปัจจุบันของท่านในวันหนึ่ง ๆ พอถึงกาลแห่งอายุขัย แต่ท่านก็มีได้มุ่งไปเพื่อความแตกดับแห่งสังขาร ความเป็นอยู่หรือความจะแตกไปแห่งขันธ ท่านมอบไว้กับคตติธรรมตาของสภาวะธรรมทุกอย่าง ซึ่งจะหนีจากความเป็นอย่างนั้นไม่พ้น มิได้ถือเป็นความหนักใจ เภาใจในการที่สภาวะธรรมทั้งหลายทั้งภายในนอกภายในจะแตกไปหรือจะตั้งอยู่ ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมเพื่อความเป็นพุทธบริษัทที่ดีต่อพระพุทธเจ้า จะพึงเป็นผู้หนักในธรรม ซึ่งเรียกว่า ธรรมาธิปไตย

การปฏิบัติธรรมเพื่ออะไร และได้อะไรจากธรรม

พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ถ้าจะเทียบทางโลกแล้วสมบัติมีเต็มแผ่นดิน และสมบัตินั้น ๆ ก็ได้เป็นทาสเป็นนายของผู้ใด แล้วแต่ผู้สนใจในสมบัตินั้น ๆ จะพึงหวังประโยชน์สำหรับตนแล้วชวนชวหามาเป็นกรรมสิทธิ์และเป็นประโยชน์ในคราวจำเป็นหรือต้องการ สมบัตินั้น ๆ ก็จะพึงสนองความจำเป็นหรือความต้องการของบุคคลเท่าที่มีอยู่ และคุณภาพซึ่งมีประจำในสมบัตินั้น ๆ ทั้งนี้

สมบัตินั้น ๆ มิได้เป็นทาสเป็นนายของผู้ใด พอที่จะรับใช้หรือให้บำเหน็จบำนาญแก่ผู้นั้น ๆ ธรรมก็มีลักษณะเหมือนกันเช่นนั้น ธรรมเป็นสมบัติประจำศาสนา ซึ่งไม่เป็นทาสเป็นนายของผู้ใด แล้วแต่ผู้สนใจในศาสนสมบัติจะพึงหวังประโยชน์สำหรับตน แล้วอุทิศสำหรับบำเพ็ญในทางความดี ด้วยกาย วาจา ใจ ก็จะพึงประสบความสำเร็จตามกำลังแห่งข้อปฏิบัติ ที่ตนพึงทำได้มากน้อย

ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่า คุณธรรมที่ผู้บำเพ็ญพึงได้รับนั้นเป็นทาส เป็นนายของผู้ใดเหมือนกัน เพราะธรรมไม่ใช่เป็นผู้รับใช้หรือเป็นผู้ให้บำเหน็จบำนาญแก่ผู้นั้น ๆ ฉะนั้น การปฏิบัติจึงเพื่อความดีสำหรับตน ความดีที่จะเด่นขึ้นในตนได้ต้องอาศัยการบำรุ้งลำดับเป็นสำคัญ เช่น ต้นไม้ที่มนุษย์ทั่วโลกปลูกขึ้นเพื่อหวังประโยชน์ ก็ต้องมีการบำรุงรักษาลำต้นไว้ด้วยดี มิให้อะไรกัดหรือทำลาย และยังมีรดน้ำ พรุนดิน ใส่ปุ๋ย ถากถางหญ้าหรือสิ่งที่จะแย่งอาหารและอากาศ ไม่มองดูแต่ดอกผลบนต้นโดยเดียว โดยปราศจากการบำรุง

ลำดับของธรรมที่จะให้คุณธรรมคือความดีเกิดขึ้นได้เด่นชัด ก็คือการรักษากาย วาจา ใจ เป็นสิ่งสำคัญ รวมความแล้วก็คือ ใจเป็นบ่อเกิดแห่งธรรมทั้งหลาย เมื่อใจซึ่งเป็นนายบริสุทธิดีแล้ว กาย วาจา ซึ่งเป็นบริวารของใจหรือเครื่องมือของใจก็ทำตาม การบำรุงใจด้วยธรรมซึ่งเป็นโภชนาหารที่ดีจึงจะมีความสุข และคำว่าธรรม ๆ นั้นเป็นความหมายกว้างขวาง จะอธิบายพอเป็นคร่าว ๆ ตามความมีอยู่ของธรรม และลักษณะของธรรมที่ปรากฏแก่ความรู้สึกของมนุษย์ทั่วไป

พระธรรมประกาศความจริงอยู่ตลอดเวลา และมีอยู่ตลอดเวลา

พระธรรมซึ่งเป็นเครื่องสัมผัสใจมีอยู่ตลอดเวลามิได้ขาดสูญไปไหน เมื่อใจได้รับการอบรมด้วยธรรมจนเชื่องชินแล้ว ใจจะได้รับสัมผัสคือความสำนึกจากธรรม ที่ประกาศความจริงอยู่ตลอดเวลา ทุกอริยาบถจะปรากฏชัดว่า ธรรมกับใจสัมผัสพันธ์เกี่ยวเนื่องกันตลอดเวลาไม่มีว่างเว้น เหมือนน้ำซึบน้ำซึม ซึ่งไหลอยู่ทั้งหน้าแล้งและหน้าฝนฉะนั้น

คำว่า “ธรรม” คือ สิ่งที่มีความเกิดดับและตั้งอยู่ตามสภาพของตนตลอดเวลา อันจะพึงสัมผัสให้รู้ในทางใจ เรียกว่า ธรรม จะเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม และอัปยาคตธรรมก็ตาม จะแสดงขึ้นจากภายนอกหรือจะแสดงออกจากภายในก็ตาม เรียกว่าธรรมทั้งนั้น สิ่งที่ไม่เกิดไม่ดับคือใจ ใจนี้ก็เรียกว่า ธรรม แต่เป็นธรรมพิเศษ เรียกว่าองค์แห่งธรรมทั้งหลาย เพราะธรรมทุกประเภทจะมีความหมายว่าดี ว่าชั่ว ว่าหยาบ และละเอียด เป็นต้น ต้องเกิดขึ้นที่ใจ และสัมผัสรับรู้ที่ใจ เมื่อไม่มีใจรับรู้และให้ความหมายตามคุณและโทษที่มีอยู่ในธรรมนั้นแล้ว ธรรมนั้น ๆ จะเกิดความหมาย คือ สมมุตินิยมขึ้นเองไม่ได้ แม้ธรรมจะมีอยู่ทั่วไปก็ไร้ค่า ไม่มีผล การจะถือเอาประโยชน์จากธรรมนั้น ๆ ได้ ธรรมนั้น ๆ ต้องอาศัยสัมผัสรับรู้ที่ใจ เหมือนเพชรพลอยและแร่ธาตุต่างๆ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในแผ่นดิน หากไม่มีใครรับรู้และสมมุตินิยมนำมาใช้ประโยชน์แล้ว สิ่งเหล่านั้นก็ไร้ความหมายและไม่มี

คุณค่าอะไร ที่สิ่งเหล่านั้นจะมีความหมายและมีคุณค่าตามคุณภาพเท่าที่ควร ก็อาศัยมีผู้สัมผัสรับรู้และสมมุตินิยม แล้วนำมาทำประโยชน์ตามคุณค่าของมันเท่าที่ควรนั่นเอง

ฉะนั้นเพชรพลอยและแร่ธาตุต่าง ๆ ซึ่งถูกประดิษฐ์ขึ้น จึงมีตาขุ่น ทั้งปรากฏแก่สายตาโลกอย่างเด่นชัด จนเป็นข้าศึกแก่กระเป๋เงินของผู้ต้องการ ยิ่งกว่าหาโจรเสียอีก ทั้งนี้เพราะความหมายและคุณค่าย่อมเกิดจากผู้สนใจนั่นเอง ฉะนั้นธรรมจึงต้องอาศัยความหมายสมมุตินิยมจากใจ ซึ่งเป็นองค์ของธรรมแท้ แม้อริยสัจทั้ง ๔ ก็เป็นอาการของใจ แสดงเหตุให้ใจเป็นผู้รับรู้เรื่องของตัว เพื่อจะได้เห็นโทษเห็นคุณในตัวเอง เมื่อใจได้เห็นโทษเห็นคุณในตัวเองแล้ว ใจจะได้เห็นอริยสัจ ๔ ว่าเป็นของจริงแต่ละอย่างๆ ด้วยปัญญาอันชอบ พร้อมทั้งเห็นใจตัวเองว่าเป็นของจริงแท้อย่างหนึ่งจากอริยสัจไม่ถือนั่นในอริยสัจทั้ง ๔ แต่อย่างหนึ่งอย่างใด พร้อมทั้งไม่ถือนั่นในจิตโดยประการทั้งปวงด้วย

การปฏิบัติธรรมก็เพื่อกำจัดกิเลสหรือสิ่งแวดล้อมของจิต สิ่งทั้งนี้มีประเภทต่างๆ ซึ่งเหลือที่จะพรรณนาชื่อ ผู้ปฏิบัติไม่จำเป็นต้องรู้ชื่อของกิเลสทั้งหมด เพราะคำว่ากิเลสหรือบาปธรรมนี้ มีความหมายกว้างขวาง เหมือนอาหารซึ่งเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงร่างกายของมนุษย์และสัตว์ย่อมจะมีแปลกๆ และมีชื่อไม่ซ้ำกัน แต่ประโยชน์ที่จะพึงได้รับจากอาหารนั้นๆ ก็เพื่อบำรุงร่างกายให้มีความแข็งแรงและความสุขเท่าที่ธาตุต้องการ การปฏิบัติธรรมก็พึงเพ่งถึงความผิด ถูก ชั่ว ดี ในสิ่งที่จะพึงหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล และสิ่งที่จะควรบำเพ็ญให้เจริญในใจให้มากกว่าการเพ่งชื่อของกิเลส และบาปธรรม

ขอให้คิดดู เราเดินทางไปต่างจังหวัดหรือต่างประเทศ คงจะเคยประสบเหตุการณ์ที่น่าตื่นเต้นหวาดเสียว น่าสยดสยอง น่าสลดสังเวช น่าพิศวงพิศน และน่าดีใจ เสียใจ เป็นต้น เหตุการณ์ที่เราประสบทั้งนี้คงจำชื่อและเรื่องราวไม่ได้หมด และทั่วถึง แต่ความสำนึกและรู้สึกในเหตุการณ์นั้นว่าน่ารักน่าชัง เป็นต้น คงเป็นเรื่องประทับใจของเราได้ทุกอย่าง และทุกขณะที่ได้ประสบ ทั้งยังถือเอาความหมายจากเหตุการณ์นั้น ๆ มาปลูกประสาทของเราให้ไหวไปตามได้ ทั้ง ๆ ที่เราไม่รู้เรื่องนั้นเลยว่าอะไรและชื่ออย่างไรด้วย

การปฏิบัติธรรมก็ไม่อาจจำชื่อของกิเลสได้หมดตลอด ปุ่ ย่า ตา ยาย ลูกหลานของกิเลสและบาปธรรมเหมือนกัน แต่เมื่อสิ่งเหล่านั้นมาปรากฏแก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของเราแล้ว เราย่อมจะเกิดความรู้สึกสำนึก และถือเอาความหมายจากสิ่งเหล่านั้นมาปลูกประสาทให้ไหวตามได้ทั้ง ๆ ที่เราไม่รู้เลยว่าอะไรและชื่ออย่างไรด้วย อนึ่ง เด็กๆ และคนไม่สนใจในพุทธศาสนา และไม่สนใจในกิเลสและชื่อของกิเลสเลย และคนที่รู้จักชื่อของกิเลสได้ดีตลอด ปุ่ ย่า ตา ยาย ของกิเลส แต่คนทั้งนี้ยังมีธรรมชาติที่เราเรียกว่ากิเลสอยู่ภายในใจของเขาเหมือนกัน จะถือเอาข้างไหนเป็นประมาณก็ได้

สิ่งที่จะยกมาเทียบอุปมา คือ มีต้นไม้เกิดอยู่ในที่กีดขวาง ไม่ได้รับความสะดวกในการประกอบธุรกิจ ต้องการโค่นทิ้งเสีย มีคนจำนวนมาก ซึ่งไม่ได้รับความสะดวกจากต้นไม้ในคนเหล่านั้น ผู้รู้จักชื่อต้นไม้ก็มี ไม่รู้จักชื่อก็มี ในคนทั้งนี้ผู้รู้จักวิธีโค่นต้นไม้ก็มี ไม่รู้จักวิธีก็มี ความรู้หรือไม่รู้ทั้งนี้จะไม่สามารยยังต้นไม้ให้ไหวตัวได้เลย คงตั้งได้อยู่ตามปกติของตน เมื่อต้องการความสะดวกจากการกีดขวางของต้นไม้จริงๆ ในคนจำนวนมากนั้น คนรู้จักชื่อต้นไม้ก็มี ไม่รู้จักชื่อก็มี ในคนทั้งนี้ ผู้รู้จักวิธีโค่นต้นไม้ก็มี ไม่รู้จักวิธีโค่นก็มีนั้น ผู้รู้จักวิธีโค่นนำขวานหรือเลื่อยมา แล้ว

โค่นหรือตัดต้นไม้ด้วยทั้งกำลังกาย และกำลังปัญญาที่มีอยู่ ด้วยความเพียร และความอดทนไม่หยุดยั้ง คนทั้งนี้จะสามารถยังต้นไม้ให้ล้มลง และนำออกจากที่กีดขวางได้ ทั้งจะยังความสะอาดมาสู่ตนและส่วนรวมได้ฉับไฉน แต่ผู้ที่ไม่รู้จักวิธีโค่นนั้นก็เสียวิสัยที่จะยังต้นไม้ให้ไหวตัวได้ นอกจากจะศึกษาวิธีโค่น พร้อมทั้งนำมาใช้ ก็จะเป็นประโยชน์

กิเลสและบาปธรรมเป็นเครื่องกีดขวางใจของมนุษย์และสัตว์ มิให้บรรลุความเจริญได้ตามประสงค์ คนจำนวนมากต้องการแก้กิเลสและบาปธรรมออกจากใจ เพราะไม่ได้รับความสะอาด ในคนจำนวนมากนั้น คนที่รู้จักชื่อกิเลสและบาปธรรมก็มี ไม่รู้จักชื่อก็มี คนทั้งนี้ ผู้รู้จักวิธีแก้กิเลสและบาปธรรมก็มี ไม่รู้จักวิธีแก้ก็มี ความรู้หรือไม่รู้ทั้งนี้จะไม่สามารถยังกิเลสหรือบาปธรรมให้ไหวตัวได้เลย กิเลสและบาปธรรมนั้น ๆ คงมีอยู่ในใจตามปกติของตน เมื่อต้องการความสะอาดจากการกีดขวางของกิเลสเหล่านั้น ๆ แล้ว ในคนจำนวนมากนั้น คนที่รู้จักชื่อของกิเลสและบาปธรรมก็มี ไม่รู้จักชื่อก็มี

ในคนทั้งนี้ ผู้รู้จักวิธีแก้กิเลสและบาปธรรมก็มี ไม่รู้จักวิธีแก้ก็มี ผู้ที่รู้จักวิธีแก้กิเลสและบาปธรรมตามคำสอนของธรรมที่ชี้บอกไว้ ดำเนินข้อปฏิบัติด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ไม่หยุดยั้ง มีความเพียรและอดทน ต่อความลำบากซึ่งจะเกิดจากความเพียร ก็สามารถแก้กิเลสและบาปธรรมที่มีอยู่ ณ ภายในใจให้เบาบางไปโดยลำดับ ผลที่สุดจนถึงวิมุตติพระนิพพานได้ด้วยกำลัง ศีล สมาธิ ปัญญา พร้อมทั้งยังความสะอาดมาสู่ตนและส่วนรวมฉับไฉน ส่วนผู้ที่ไม่รู้จักวิธีแก้กิเลสและไม่สนใจในการศึกษาวิธีแก้ ทั้งการดำเนินในข้อปฏิบัติแล้ว ก็เป็นเรื่องหมกมุ่นทั้งเป็น (ทั้ง ๆ ยังมีชีวิตอยู่)

ฉะนั้นการจำชื่อของกิเลสและบาปธรรมจึงไม่เป็นของจำเป็นมากนัก เมื่อรู้จักวิธีแก้กิเลสตามคำสอนและลงมือปฏิบัติตาม ทั้งสามารถแก้กิเลสและบาปธรรมออกจากใจได้แล้ว ชื่อของกิเลสเหล่านั้น ๆ ซึ่งเราจำได้อยู่หรือไม่ก็ตาม กิเลสเหล่านั้น ๆ ก็ไม่สามารถจะทำใจของเราให้หันเหไปตามได้ ความมุ่งประสงค์ของพระองค์ ซึ่งมีแก่เวไนยสัตว์โดยมาก ทรงมุ่งสั่งสอนในข้อปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลสมากกว่าการสอนให้จำชื่อของกิเลสเหล่านั้น ๆ เราจะพึงเห็นได้ในหมวดธรรมทั่วไป ส่วนใหญ่ของกิเลส คือ ราคะ โมหะ เราคงจำได้ทุกคน

การกล่าวเรื่องกิเลสและชื่อของมันก็พอสมควร คราวนี้ย้อนกล่าวถึงธรรมเป็นเครื่องแก้กิเลส ธรรมเครื่องแก้กิเลส ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ควรจำชื่อและวิธีปฏิบัติไว้ให้ดี เพราะเป็นธรรมส่วนใหญ่ กล่าวแยกจากกันเรียกว่า ศีลธรรม มีทั้งดีทั้งชั่ว รวมอยู่ในคำว่าศีลธรรมหมด และทรงคุณและโทษไว้ในตัวเสร็จ เหมือนอาหารอันเป็นคุณและโทษแก่ร่างกาย แม้จะไม่รู้ชื่ออาหารก็ตาม เมื่อรับประทานลงไปต้องปรากฏรสชาติแก่ชีวหาประสาทเสมอ ส่วนที่เป็นคุณก็สามารถส่งไปหล่อเลี้ยงร่างกายให้มีกำลังและความสุข ทั้งเป็นปัจจัยหนุนร่างกายให้เจริญเติบโตได้เท่ากับคนที่รู้จักชื่ออาหาร ส่วนที่เป็นโทษเมื่อรับประทานไปก็สามารถจะทำลายร่างกายให้ได้รับความเจ็บปวดเดือดร้อน หรือถึงแก่ความตายเท่ากับคนที่รู้จักชื่ออาหารหรือไม่รู้ คุณที่ทำถูกกับโทษที่ทำผิดต่อศาสนาก็มีลักษณะเช่นเดียวกับรสอาหารฉะนั้น

การกล่าวธรรมในแง่ต่างๆ ในทัศนะของแต่ละท่านมีนัยต่างกัน ถ้าต่างท่านทั้งผู้แต่งและผู้อ่านต่างมีวิจยธรรมกำกับใจอยู่แล้ว ก็ไม่เห็นเป็นปัญหา ซึ่งพอที่จะเกิดการขัดแย้งกันขึ้นที่ตรงไหน คงได้

ความในทำนอง ตาดีเห็นช้าง นักปราชญ์เห็นธรรม แม้จะกล่าวเรื่องช้างหรือเรื่องธรรมโดยปริยาย ต่างๆ กันมากมาย ก็ไม่เป็นการขัดใจของท่านที่เห็นช้างและเห็นธรรมด้วยกัน ข้อสำคัญที่อาจจะเกิดความขัดแย้งกันขึ้นได้ก็ทำนอง ตาบอดคลำช้าง ต่างคลำถูกอวัยวะต่าง ๆ ของช้างไม่ตรงกัน ต่างมีความเห็นไปตามความสำนึกของตนๆ เวลามาสันทนากัน เพื่อเอาความเท็จจริงในเรื่องคลำช้างแล้ว ความเห็นเลยไม่ลงกันได้ จนเกิดทะเลาะเบาะแว้งกันขึ้นในวงสังคมแห่งคนตาบอด ณ ใต้ร่มมะกอก

ขณะสงครามคนตาบอดเหล่านั้นกำลังเป็นไปอยู่ ก็เกิดมีลมพัดมา มะกอกถูกลมพัด ได้หล่นลงมาถูกศีรษะเจ้าตาบอดคนหนึ่ง ซึ่งกำลังทุ่มทศความรู้ดูพระไตรปิฎกจากการคลำช้างต่อนักตาบอดด้วยกันอยู่ เลยมีพันคิดว่าอะไรเป็นอะไร ก็สำคัญใจอย่างเดียวว่าเจ้าตาบอดทั้งหลายถวายนบุญชาธรรมบนศีรษะ ก็เลยกำเรือบดต่อยทุบตีกันใหญ่ในวงตาบอดด้วยกันอย่างซุมนุ่นวนวายไปพักใหญ่หนึ่ง กว่าจะลงเอยได้ว่าเรื่องมะกอกถูกลมพัดหล่นลงถูกศีรษะต่างหาก มิใช่กัณฑ์เทศน์กัณฑ์เถียงอะไร ก็เลยหายไปเสียแล้ว

เรื่องตาบอดถูกมะกอกยั่วโทะให้เป็นสงครามกัน ก็เลยได้เรื่องเป็นนิทานต่อมาถึงสมัยนี้ เรื่องตาบอดคลำช้าง หากเป็นคนตาดีของเราแล้ว จะได้มีการถกเถียงกันที่ตรงไหน เพราะอวัยวะของช้างตัวหนึ่ง ใครๆ ก็ทราบกันทั่วโลก ไม่จำเป็นพอที่จะเดือดร้อนถึงมะกอกอยู่บนต้นให้หล่นลงมาตัดสิน นี่ก็เนื่องจากตาไม่เห็น ทั้งเป็นคนเจ้าทิฐิด้วยกัน อาศัยสัมผัสความถูกต้องช้างเพียงเล็กน้อยก็เกิดความสำคัญตน ผลที่สุดตาบอดเหล่านั้นเลยแตกสามัคคี หาทางดีต่อกันไม่ได้

การเรียนและปฏิบัติธรรมในครั้งพุทธกาลก็เคยมีเรื่องทำนองนี้เกิดขึ้นเหมือนกัน เนื่องจากภิกษุ ๕ รูปเป็นเหตุ เบื้องต้นของเหตุจะเกิดความสำคัญผิดลูกกลมขึ้นก็คือ พระองค์สอนภิกษุทั้ง ๕ รูปนั้นให้สำรวจในอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พร้อมทั้งให้นำไปปฏิบัติคนละหน้าที่ไม่เหมือนกัน ในบรรดาภิกษุทั้ง ๕ องค์ที่รักษาทางตาที่ว่ายาก องค์ใดรักษาอายตนะอันใดก็ว่าเป็นของยาก ต่างองค์ก็ว่าของใครยากไม่ลงรอยกัน จนมีเรื่องเดือดร้อนถึงพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงตัดสินว่าเป็นของยากด้วยกันทั้งนั้น ภิกษุทั้ง ๕ รูปจึงลงรอยกันได้ ต่างก็ปฏิบัติตามหน้าที่ของตน ผลสุดท้ายก็ได้รับมรรคผลเป็นที่พอใจ

ผู้ที่ประพฤติธรรมเพื่อหวังความพ้นทุกข์จริง ๆ แม้จะมีการทะเลาะวิวาทกันบ้างด้วยความเห็นในทางดี ซึ่งยังไม่ลงรอยกันได้ ยังดีกว่าผู้ประพฤติชั่ว และชอบทะเลาะวิวาทด้วยความเห็นอันลามกของตน ซึ่งไม่ยอมลงรอยกับใคร

อุปนิสัยและสิ่งแทรกซึม

ธรรมชาติที่แทรกซึม หรือสิ่งอยู่ในใจมนุษย์และสัตว์ และพยุงบ้ำใจให้เป็นไปในทางเจริญตามลำดับแห่งการบำรุ้ง ซึ่งมนุษย์และสัตว์จะพึงบำเพ็ญให้เป็นไป ณ ภายในใจเสมอ นับแต่จำนวนน้อยถึงจำนวนมากที่สุด เรียกว่า “อุปนิสัย” อุปนิสัยนี้มนุษย์และสัตว์จะพึงได้จากการบำเพ็ญในทางดี

ซึ่งเรียกว่าการบำเพ็ญธรรมบ้าง การบำเพ็ญกุศลธรรมบ้าง เป็นต้น เมื่อมนุษย์และสัตว์บำเพ็ญให้เป็นไปอยู่เสมอ ไม่ทอดทิ้งปล่อยวางแล้ว ธรรมชาติอันนี้ก็พร้อมที่จะเจริญขึ้น ณ ภายในใจ ส่วนจะให้เสื่อมหรือเจริญขึ้นมากน้อยนั้น มันแล้วแต่ผู้บังคับเครื่องจะฟังแรงเครื่องของตนตามวันและเวลาที่ต้องการ

จิตเป็นตัวนามธรรม ธรรมชาติคืออุปนิสัยก็เป็นนามธรรม ไม่สามารถจะมองเห็นด้วยตาเนื้อหรือตากล้องเหมือนกัน แต่เป็นสิ่งที่อาศัยหรือแทรกซึมอยู่กับจิต ถ้าเป็นภาษาของแพทย์เรียกว่าฟักตัวอยู่ในจิต อุปนิสัยนี้ไม่เพียงอาศัยหรือแทรกซึมอยู่ในใจของมนุษย์และสัตว์เท่านั้น ยังเป็นเครื่องรบเร้าใจมนุษย์และสัตว์ให้มีความสงสารในหมู่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายด้วย คอยพยุງผู้ตกทุกข์ลำบากให้เลื่อนฐานะจากความทรمانนั้นๆ เสมอ จะเห็นตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ กำลังเร่งสร้างพระบารมีอยู่ แม้จะทรงเสวยพระชาติเป็นสัตว์ ซึ่งจัดว่าเป็นฐานะที่ต่ำทราม ก็ยังรู้จักสงสารในหมู่สัตว์และบริวารของตน บางครั้งถึงกับยอมสละชีวิตเลือดเนื้อของพระองค์แทนเพื่อนสัตว์ด้วยกัน ที่เขาจะถึงวาระตายอยู่แล้ว ด้วยเหตุต่าง ๆ อันจะพึงมีแก่สัตว์ไม่เลือกกาลให้พ้นภัยไปได้ ด้วยอำนาจเมตตาธรรมอันแก่กล้า ทั้งยังสามารถนำหมู่สัตว์ทั้งหลายให้พ้นภัยที่จะมาถึงเฉพาะหน้าไปได้อีกด้วย เมื่อเสวยพระชาติเป็นมนุษย์ ก็มีความสงสารในเพื่อนมนุษย์ด้วยกันตลอดสัตว์ดิรัจฉาน ไม่ทรงเบียดเบียนและเอารัดเอาเปรียบแก่ผู้ใด แม้เป็นกษัตริย์ทรงมีศักดานุภาพมาก จะพึงปกครองแผ่นดินตามประเพณีของกษัตริย์ ก็ไม่ทรงใช้อำนาจในทางผิดธรรม ดังนี้เป็นตัวอย่าง

อุปนิสัยธรรมนี้ นอกจากจะรบเร้าใจให้มีความสงสารในหมู่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายแล้ว ยังเป็นเครื่องพยุງน้ำใจของมนุษย์และสัตว์ให้รักชอบในทางกุศลธรรมประจำสันดานอีกด้วย

แต่เนื่องจากจิตเป็นเจ้ามายาสอพลอเป็นเจ้าเรือน จึงเดี๋ยวรักสิ่งโน้นสิ่งนี้ เป็นเหตุให้จิตมีขู้คู่ครอง คืออารมณ์ทั้งหลาย ทั้งดีทั้งชั่วมาปะปนกัน ไม่สม่าเสมอทั้งภายในใจ ทั้งกิริยา คือ การทำของกาย วาจา ใจเองก็ไม่สม่าเสมอ สิ่งเป็นเหตุให้ใจได้เสวยอารมณ์ต่าง ๆ ตลอดถึงภพชาติที่ใจจะพึงเข้าถึงก็ย่อมเป็นลุ่ม ๆ ดอน ๆ สูง ๆ ต่ำ ๆ เหมือนเรือแล่นในคลื่นทะเลฉะนั้น แม้แต่ความเป็นต่าง ๆ ที่ใจจะพึงเสวยวิบากกรรมอันตกอยู่ในภพนั้นๆ ก็ตาม ส่วนอุปนิสัยที่แทรกซึมอยู่ในใจย่อมไม่สาบสูญ คงมีประจำสันดานไปตลอดภพนั้นๆ แต่จะแปรสภาพไปบ้างตามเหตุการณ์ของจิตซึ่งมีคู่ครองมาก เหมือนเนื้อผ้าที่ชาวบริสุทธ์ตามสภาพของตน ได้รับความระคนจากสีที่มีชนิดต่างๆ จะปรากฏสีต่าง ๆ ไปตาม

ฉะนั้นการที่จะยังอุปนิสัยให้เจริญก้าวหน้าโดยลำดับไม่ให้เสื่อมทรามลงได้ นอกจากจะเร่งประกอบคุณงามความดีให้ยิ่งขึ้นจนชินใจแล้ว ไม่มีทางอื่นจะทำได้ อุปนิสัยนี้เมื่อยังอ่อนอยู่ ผู้หวังความแก่กล้าจะพึงช่วยพยุງอีกที ในเมื่อแก่กล้าแล้วจะค่อยเป็นไปเอง เหมือนสัตว์พาหนะที่เคยชินต่อภาระแล้ว เจ้าของเป็นแต่ขับขี่และให้สัญญาณในการหลบเลี้ยวตามเส้นทางที่ตนต้องการเท่านั้น ส่วนการแบกเข็นเป็นเรื่องของสัตว์ จะทำหน้าที่นำภาระไปเองฉะนั้น

ในธรรมบทกล่าวไว้ว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจาริ พระธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม เป็นต้น การที่จะรอคอยให้พระธรรมรักษาเราโดยที่เราไม่ได้รักษารธรรมนั้น ไม่ชอบด้วยเหตุผล ความ

จริงซึ่งเป็นเครื่องรับรองกันทั่วโลกและแดนธรรมแท้ เราต้องรักษาพระธรรมก่อน พระพุทธเจ้าผู้ทรงค้นพบพระธรรมก็ดี พระสาวกของพระพุทธเจ้าผู้รู้ธรรมตามพระองค์ก็ดี พระธรรมซึ่งมีความหมายเต็มไปด้วยเหตุผลก็ดี ทั้ง ๓ รัตนะนี้ล้วนแต่แบ่งความหมายเต็มตัวแล้วว่า ทรงและรักษาพระธรรมมาก่อนทั้งนั้น อาการที่พระองค์ทรงทรมานโดยวิธีต่าง ๆ บางครั้งถึงกับสลบไปก็มี พระสาวกมีความหวังอันแก่กล้าในการตรัสรู้ธรรม บางองค์ถึงกับเสียจักขุก็มี บางองค์ฝ่าเท้าแตกก็มี ความเพียรอันแก่กล้าและได้รับความลำบากอย่างสาหัสทั้งนี้ ล้วนแล้วแต่ท่านประพฤติหรือรักษาธรรมมาก่อน แล้วผลอันสะท้อนกลับจึงปรากฏแก่โลกว่า เป็นสรณะของสัตว์ทั้งหลายมาถึงสมัยปัจจุบันนี้

หากว่าพระองค์ก็ดี พระธรรมก็ดี และพระสงฆ์ก็ดี มิได้วางรากฐานลึกด้วยความเพียรและเหตุผลถึงเพียงนี้แล้ว ต้นแก้วสารพัดนึกทั้ง ๓ พระองค์คงจะโค่นจมปรูฟไปนานแล้ว ท่านสาธุชนผู้สนใจในดอกผลแห่งต้นธรรมอันล้ำค่าคงไม่ได้มีรสลิ้มธรรมแน่ ฉะนั้นการรักษาธรรม ซึ่งจะนำผลเป็นที่พึงใจมาสู่ตน เป็นหน้าที่ของสาธุชนผู้รักธรรมทั้งหลาย จะพึงบำเพ็ญให้เป็นเหตุเสียก่อน ส่วนผลเป็นเรื่องจะพึงผลิขึ้นในลำดับแห่งเหตุ โดยปราศจากการขู่เข็ญหรือบังคับใด ๆ ทั้งหมด ตรงกับพุทธภาษิตว่า พระธรรมย่อมรักษาผู้ปฏิบัติธรรมไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว เหมือนบ้านเรือน เป็นต้น สิ่งทั้งนี้ จะพึงเกิดเองตามธรรมชาติของตนไม่ได้ ต้องอาศัยคนปลูกสร้างขึ้นเป็นเหตุสำคัญ จะด้วยกำลังกายก็ตาม ด้วยกำลังทรัพย์ก็ตาม ด้วยกำลังสติปัญญาก็ตาม หรือจะด้วยวิธีใด ๆ ก็ตาม จนกว่าบ้านเรือนนั้นจะเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยขึ้นมา ภาษานิยมทางโลกเรียกว่า ปลูกบ้านสร้างเรือน ภาษานิยมทางศาสนาเรียกว่า ประพฤติหรือรักษาธรรม แต่ที่รวมลงในคำว่ากระทำอันเดียวกัน บ้านเรือนนั้น ถ้าเราทำเสร็จแล้วก็จะพึงรักษาความปลอดภัยให้แก่เรา พร้อมทั้งทรัพย์สินซึ่งมีอยู่ในบ้านเรือนมิให้เสียหาย นับว่าอำนวยความสะดวกให้แก่เรามาก

ฉะนั้น การสร้างอุปนิสัยก็พึงทำโดยท่านองเขาสร้างบ้านเรือนอยู่ เพราะธรรมชาติอันนี้ในเมื่อได้รับการบำรุงเสมอก็จะพึงเจริญโดยรวดเร็ว เมื่อขาดจากการบำรุงก็จะเสื่อมทรามลงไปได้ เหมือนต้นข้าวในนา เมื่อได้รับการบำรุงจากเจ้าของกินวันเจริญ เมื่อขาดการบำรุงก็เหี่ยวแห้งไปฉะนั้น

การฟังเทศน์อัตโนมัติ คือ ธรรมชาติ

ได้เคยอธิบายแล้วว่า พระธรรมคือความจริง ประกาศตนตลอดเวลาไม่หยุดยั้ง คอยต้อนรับท่านผู้สนใจในธรรมอยู่ทุกสมัย ฉะนั้นการฟังเทศน์จากที่ต่าง ๆ ซึ่งพระหรือใคร ๆ เคยเทศน์ให้เราฟังบ่อยครั้ง บางคราวจนถึงนั่งสัปหงกจากการฟังธรรม ถึงอย่างนั้นก็ยังไม่ได้อะไร การฟังท่านองนี้มักหลงลืมง่าย ดังนั้นต่อไปควรหัดฟังธรรมที่ประกาศอยู่ในภายในจิตของตนเสียบ้าง จะได้สนุกฟังทั้งกลางวันกลางคืน ยืน เดิน นั่ง นอน ทั้งจะได้ฟังพระธรรมภิกขุคือนักเทศน์เอกด้วย ซึ่งขึ้นบนธรรมาสน์คือกายแลจิตแล้ว ใคร ๆ จะนิมนต์ให้หลังจากธรรมาสน์ คือกายและจิตก็ไม่ยอมฟังเสียง เทศน์แต่เรื่องทุกข์สัจ สมุทัยสัจ วันยังค่ำคืนยังรุ่ง